

STANISLAVA KOPRIVICA-OŠTRIĆ

Nezavisna radnička partija Jugoslavije i njena
djelatnost u Hrvatskoj*

Proučavanje povijesti Nezavisne radničke partije Jugoslavije (NRPJ) višestruko je značajno. Ta je stranka, osim KPJ u vrijeme njene legalne djelatnosti, bila jedina radnička politička stranka u međuratnom razdoblju koja je zastupala gledišta revolucionarnog krila radničkog pokreta i svoje političko djelovanje temeljila na njima. Stoga je povijest NRPJ ne samo značajna komponenta povijesti revolucionarnoga radničkog pokreta Hrvatske, već i povijesti cjelokupnoga radničkog pokreta Jugoslavije u razdoblju od 1919. do 1941. godine. Istodobno je proučavanje odlika NRPJ kao političke stranke, njene ideologije i organizacije važno za sintezu povijesti i tipologiju jugoslavenskih političkih stranaka uopće. U povijesti Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca dvije godine legalnog djelovanja NRPJ (od početka 1923. do kraja 1924. godine) odlikuju se vrlo intenzivnim i burnim političkim životom. Građanski parlamentarizam u tim je godinama pokazivao znakove sve ozbiljnije krize. Centralistički sistem zasnovan na Vidovdanskom ustavu bio je ozbiljno uzdrman jakim političkim pokretima nacionalnih buržoazija, što je ugrožavalo hegemoniju velikosrpske buržoazije i istodobno omogućavalo kruni (monarhiji) da se upliće u politički život na takav način koji je sve više dovodio u pitanje i građansku demokraciju i parlamentarizam.

U godinama djelovanja NRPJ političkim je životom Jugoslavije apsolutno dominiralo nacionalno pitanje. Postupci nacionalnih buržoaskih stranaka, i najjače među njima Hrvatske republikanske seljačke stranke koja je imala masovnu podršku hrvatskog seljaštva i zapravo nosila hrvatski nacionalni pokret, pokazali su da one nisu bile sposobne, a nisu ni željele, uistinu i radikalno riješiti nacionalno pitanje. Rješenje nacionalnog pitanja bilo je na pravcu ostvarenja povijesne funkcije proletarijata, federativna zajednica ravnopravnih nacionalnih država mogla je biti samo njegovo djelo.

U radničkom pokretu, uoči osnivanja NRPJ, bila je dovršena (potkraj 1921) polarizacija na radikalno, revolucionarno komunističko krilo i na reformističko osnivanjem Socijalističke partije Jugoslavije (SPJ) od desnog

* Ovaj je tekst sažeti oblik opsežnije rasprave napisane 1971. pod naslovom »Prilog proučavanju povijesti Nezavisne radničke partije Jugoslavije i njenog djelovanja u Hrvatskoj«. Rukopis rasprave ima 276 stranica i 7 tabela.

krila i centrista. Radnička klasa u jugoslavenskim zemljama imala je dvije političke stranke, zabranjenu, desetkovanu ilegalnu KPJ i legalnu reformističku SPJ.

Sindikalni pokret bio je podijeljen u dvije osnovne grupe. U prvoj su bili sindikati u sastavu Centralnoga radničkog sindikalnog odbora Jugoslavije (CRSOJ), poznatijeg pod nazivom Nezavisni sindikati koji su javno izražavali političku neutralnost a zapravo su bili dio komunističkog pokreta na čelu s KPJ. U drugoj su grupi bili Glavni radnički savez Jugoslavije (GRSJ) koji se također javno deklarirao kao politički neutralan a uistinu djelovao pod utjecajem SPJ. Grafički radnici imali su posebnu organizaciju, dok je sindikalna organizacija osnovana na nacionalnom principu bio Hrvatski radnički savez (HRS) pod utjecajem HRSS. Članovi KPJ djelovali su u svima tim sindikalnim organizacijama provodeći, organizirani u ilegalne partijske frakcije, politiku Partije.

Ipak je najveći dio radničke klase bio van organizacije, i to ne samo izvan političkih radničkih stranaka već i izvan sindikalnih organizacija. Njen položaj bio je veoma težak jer se nalazila u obrambenoj poziciji u odnosu na kapitalističku klasu koja je bila u ofenzivi. Tadašnje zaštitno radničko zakonodavstvo slabo se primjenjivalo u praksi, tarifni ugovori bili su otkazivani, potican je rad na akord, osamsatni radni dan, koji je bio izboren u razdoblju poleta revolucionarnog pokreta, bio je ugrožen, minimalne nadnice također. Teški radni uvjeti i briga za egzistenciju (porast životnih troškova bio je u velikom raskoraku s minimalnom nadnicom a radno vrijeme se penjalo na 15, pa i 16 sati dnevno) imali su za posljedicu nezainteresiranost i rezignaciju velikog broja radnika.

Osnivanje NRPJ

Potreba za osnivanjem legalne radničke političke stranke koja bi djelovala pod utjecajem KPJ kao dio komunističkog pokreta i svojim programskim koncepcijama izražavala, u mogućim granicama, stajališta tog pokreta, izrazila se u drugoj polovici 1922. godine u konkretnoj akciji. Na početku rujna 1922, na plenumu KPJ u Beču, dogovoreno je u načelu osnivanje legalne stranke i odlučeno da slijedeći partijski plenum izradi njen program i statut i zatraži mišljenje Izvršnog komiteta Kominterne o tom problemu. Na proširenoj sjednici Centralnog izvršnog odbora (CIO) KPJ u Beogradu, koja je održana uskoro iza toga, zaključeno je da se legalna stranka osnuje tek kad bude izgrađena mreža ilegalnih organizacija KPJ, nakon obnove djelatnosti svih oblasnih sekretarijata KPJ i obnove mjesnih organizacija barem u najvažnijim političkim i industrijskim centrima. Odlučeno je da se započne s propagandnom akcijom posredstvom legalnih listova KPJ, zagrebačke *Borbe* i beogradskog *Radnika-Delavca*. Izabrana je i komisija koja je imala pripremiti projekte programskih dokumenata buduće stranke.¹

Akcije na osnivanju legalne stranke ubrzane su zbog skupštinskih izbora koje je vlada Nikole Pašića raspisala za 18. ožujka 1923. godine. Povjer-

¹ Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske (A-IHRPH) Fond Kominterne, sekcija KPJ, KI 1923/9, Izvještaj KPJ Prezidiumu Kominterne.

ljivim putem sazvana je u Beogradu konferencija s koje je grupa partijskih aktivista iz Beograda proglasom pozvala jugoslavenski proletarijat da osnuje političku stranku koja bi vodila nepomirljivu borbu za obranu klasnih interesa radništva. Na konferenciji je izabran Akcioni odbor za pripremu osnivačke zemaljske konferencije nove stranke.²

Programski dokumenti izrađeni su na plenumu KPJ u Beogradu od 11. do 13. siječnja 1923. Bile su izabrane tri komisije: za teorijski i akcioni program, za statut i za plemensko pitanje i pitanje nacionalnih manjina. Prve dvije komisije izradile su konačne verzije dokumenata koje je plenum i usvojio. Treća komisija je nakon veoma duge rasprave izradila elaborat koji je bio prevelik da uđe u program a nepogodan za posebnu rezoluciju, što je izazvalo nove diskusije, pa je zaključeno da se u program unese jedan odlomak, kratak, »principijelan ali ne preterano određen, a da se raspravljanje nacionalnog problema ostavi za iduću sednicu plenuma s tim da se dotle izvrše potrebne studije i izradi nekoliko projekata, kako bi K. P. J. već jednom o toj važnoj stvari imala jedno potpuno određeno gledište.«³

Prva dva dana plenum je zasjedao sam a trećeg dana, 13. siječnja, pridružili su mu se članovi Akcionog odbora za osnivanje legalne stranke. Kako je policijski zabranjena osnivačka zemaljska konferencija, koja je bila sazvana putem štampe za 14. siječnja, odlučeno je da se policija izigra tako da se sastavi i potpiše »jedan lažni zapisnik sutrašnje konferencije« koji bi bio potvrda za policiju da je konferencija održana i osnovana nova stranka. U toku noći prepisani su program i statut i priloženi fiktivnom zapisniku.

Rano ujutro 14. siječnja započela je osnivačka konferencija u prostorijama uredništva *Radnika-Delavca* kojoj je prisustvovalo 76 delegata dok se dvadesetak delegata nalazilo u lokalu za koji je u štampi objavljeno da će biti mjesto održavanja konferencije. Delegatima je objašnjeno da će se u slučaju dolaska policije rad konferencije smatrati završenim i da je u tu svrhu plenum KPJ pripremio zapisnik.⁴

Kad su obavljene sve pripreme da se policiji ne ostavi mogućnost da rasturanjem konferencije spriječi osnivanje stranke, započela je normalna rasprava prema dnevnom redu. Nakon prihvatanja teorijskog programa i u toku rasprave o akcionom programu, policija je blokirala zgradu i izvršila pretres delegata. Predočen im je »zapisnik« o osnivanju Nezavisne radničke partije Jugoslavije i njeni programski i organizacioni dokumenti, što je značilo da se legalnim putem više ne može osporavati osnivanje te stranke.⁵

Zbog specifičnih uvjeta u kojima je nastajala, NRPJ je građena od vrha prema dolje. Najprije je imala programe i statut, te dio vrhovnih organa, da bi u veljači 1923. godine bile osnovane prve organizacije, posredstvom i akcijom oblasnih rukovodstava KPJ.

² *Radnik-Delavec*, Beograd 26. XII 1922; *Borba*, Zagreb, 30. XII 1922; KI 1923/9.

³ KI 1923/9.

⁴ KI 1923/9. *M. Pijade*, Osnivanje Nezavisne radničke partije (NRPJ), Izabrani spisi, tom I, knj. 5, 841.

⁵ KI 1923/9. Pripremljeni zapisnik bio je objavljen u *Radniku-Delavcu* i *Borbi*, 31. I 1923. godine.

Početak djelatnosti NRPJ u Hrvatskoj

U Hrvatskoj je NRPJ započela svoju djelatnost iz dva najveća centra radničkog pokreta, Zagreba i Splita. U početnom organizacionom okupljanju značajnu ulogu odigrala je zagrebačka *Borba*, koja je uskoro postala glasilo NRPJ, i šibenska *Fabrika i njiva*, također glasilo NRPJ koje je na žalost brzo ugušeno neprekidnim sudskim zabranama.

Osnivanje oblasnih organizacija NRPJ za Hrvatsku i Slavoniju i za Dalmaciju bilo je najavljeno za 11. veljače 1923. Javnu pučku skupštinu u Zagrebu policija je zabranila, ali se ipak pred kinom »Metropol«, koje je policija blokirala, okupilo oko tisuću radnika koji su demonstrirali, a dio njih se na Jelačićevom trgu sukobio s konjičkom policijom.⁶ U Splitu je skupština održana 18. veljače 1923. kao pouzdani sastanak (u zatvorenoj prostoriji uz predodjenje pozivnice policijskim organima) u kinu »Čulić«. Mnogo radnika i težaka nije moglo ući ali se u kinu ipak okupilo oko tisuću osoba. Prisutni su za izborni fond prikupili 9812 kruna i izabrali oblasno rukovodstvo.⁷

Dok se NRPJ u Dalmaciji uspjela javno konstituirati, u Hrvatskoj i Slavoniji joj je to bilo onemogućeno. Osim razlike u tom pogledu, obje su organizacije bile izložene neprekidnim represivnim mjerama organa državnih vlasti u svim akcijama koje su poduzimale. Stoga se u izvještajima o počecima djelatnosti NRPJ nalaze ocjene da je ta stranka u čitavoj Hrvatskoj zapravo bila polulegalna.⁸ Ni izričito zabranjena, ni izričito dozvoljena. Za mjere represije bili su obilato korišteni austro-ugarski zakoni, stoga što zakonodavstvo u Jugoslaviji još nije bilo izjednačeno. U Hrvatskoj su postojala dva zasebna pravna područja: hrvatsko-slavonsko i dalmatinsko (dalmatinsko-slovensko).

Na hrvatsko-slavonskom pravnom području od zakona i zakonskih propisa, koje je ili donio Hrvatski sabor ili su bili uvedeni carskim patentima, osobito su protiv radničkog pokreta korišteni ovi: »Zakon od 14. siječnja 1875. sabora kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije o pravu sakupljati se«, »Zakon od 17. svibnja 1875. o porabi tiska za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju« i »Kazneni zakon o zločinstvima, prestupcima i prekršajima od 27. svibnja 1852.«⁹

Na dalmatinsko-slovenskom pravnom području, u koje su od hrvatskih krajeva ulazili Dalmacija i područje kastavskog kotara, vrijedili su austrijski zakoni i propisi, i propisi koje je donosila njihova pokrajinska uprava.¹⁰

⁶ *Borba*, Zagreb, 13. II 1923.

⁷ *Fabrika i njiva*, Šibenik, 7. III 1923.

⁸ Izvještaj Centralnog odbora NRPJ, *Radnik-Delavec*, Beograd, 20. I 1924; Izveštaj o radu i stanju Nezavisne radničke partije Jugoslavije, KI 1924/33.

⁹ Priručnik za političku upravnu službu u Kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji. Uredio Milan Smrekar, knj. II s. a.; Kazneni zakon o zločinstvima, prestupcima i prekršajima od 27. svibnja 1852. sa zakonima od 17. svibnja 1875. o porabi tiska, o sastavljanju porotničkih imenika i o kaznenom postupku u poslovih tiskovni Zakona. Uredio dr Josip Šilović, Zagreb 1921.

¹⁰ *Ferdo Čulinović*, Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX i XX vijeka, knj. II, Zagreb 1959, 310.

Pokrajinske uprave u Hrvatskoj i Slavoniji i Dalmaciji mogle su se tako, osim Zakonom o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi, koristiti i zakonima iz austrougarskih vremena što im je, uz ostalo, omogućavalo da zabranjuju održavanje javnih zborova NRPJ a njene aktiviste izgone u zavičajna mjesta kao nepoćudne osobe. Čak su i sastanci koje bi pojedinci prijavljivali u svoje ime, a ne u ime stranke, bili zabranjivani, iako je za sazivanje pouzdanih sastanaka postojala upravo ta zakonska mogućnost.

Osnovno obilježje početku djelatnosti NRPJ u Hrvatskoj dale su tako represivne mjere koje su organi državnih vlasti poduzimali protiv nje s objašnjenjem da je riječ o Komunističkoj stranci s novim imenom, iako su programski i organizacioni dokumenti NRPJ bili sastavljeni upravo tako da se izbjegne mogućnost vezivanja za KPJ. Inzistiralo se na objašnjenjima u štampi da je riječ o radničkoj stranci koja će se boriti za poboljšanje veoma teškog položaja radničke klase i za njen jedinstveni nastup prema klasi kapitalista, stoga što je SPJ — dotada jedina legalna radnička politička stranka — zapravo stranka oportunitizma i kompromisa.

Programske koncepcije NRPJ

Teorijski i akcioni program NRPJ, koje je usvojila osnivačka zemaljska konferencija, smatrani su privremenim dokumentima; na prvom stranačkom kongresu trebalo je, uz ostalo, donijeti i nove programske i organizacione dokumente stranke.

Teorijski program NRPJ sastavljen je od tri dijela. U uvodnom dijelu obrazložena je potreba osnivanja NRPJ, koja će svoju političku djelatnost zasnivati na teorijskim i organizacionim načelima izraženim u teorijskom i akcionom programu i statutu.¹¹ Prvi dio programa čine ocjene kapitalističkoga društvenog uređenja i epohe imperijalizma, odnosno međunarodne situacije i položaja svjetskog kapitalizma nakon rata. Kako je i jugoslavenska država dio toga svjetskog kapitalističkog sistema i na njoj se odražavaju odnosi u njemu. Drugi dio programa sadrži ocjene položaja pojedinca u kapitalističkom sistemu, prvenstveno radnika, i ukazuje na raslojavanje u drugim društvenim slojevima i grupama zbog kojeg neprestano raste masa najamnih radnika, proletera. U tim se okvirima razmatra i položaj proletarijata u Jugoslaviji. S obzirom na to da je radnička klasa u Jugoslaviji u obrambenom položaju u odnosu na brutalnu socijalnu i političku reakciju, u programu se ističe da treba očekivati dugotrajnu borbu za povratak osnovnih prava koja je radnička klasa izgubila. U trećem dijelu programa definirana su sredstva kojima se NRPJ namjerava koristiti u političkoj borbi za ostvarenje svojih programskih ciljeva. Istaknuto je značenje organizacionog pitanja i s tim u vezi potreba izgradnje borbenih klasnih organizacija. NRPJ se izričito ograđuje

¹¹ Program, akcioni program i statut objavljeni su u brošuri: Nezavisna radnička partija Jugoslavije. Program, akcioni program i statut. Usvojeni na zemaljskoj konferenciji radničkih delegata u Beogradu 13. i 14. januara 1923. god. Beograd 1923. Dokumenti NRPJ objavljeni su i u *Istorijskom arhivu KPJ*, tom II, Kongresi i zemaljske konferencije KPJ 1919–1937, Beograd 1950.

od pučizma i individualnih akcija kao metoda oslobodilačke borbe proletarijata. Posebno se značajnom smatra propaganda programskih načela živom i pisanom riječju, razvijanje klasne svijesti, solidarnosti i volje za borbu u radničkoj klasi.

Nacionalno pitanje u programu je definirano kao plemenski sporovi kojima je jedan od bitnih uzroka ekonomska borba među pokrajinsko-plemenskim centrima. Izjašnjavanjem za nacionalno jedinstvo izraženo je unitarističko stajalište. NRPJ je protiv centralizma, ako je nasilan i hegemonistički, a za maksimalne unutrašnje slobode. Pojam samoopredjeljenja naroda nije jasno definiran. Samoopredjeljenje je suprotstavljeno centralističkom hegemonizmu, bez daljnjih objašnjenja, da bi zatim bilo proglašeno za temeljni princip pri rješavanju pitanja granica. Gledište o nacionalnom pitanju izraženo u programu NRPJ označava međaš u odnosu komunističkog pokreta u Jugoslaviji prema tom pitanju. Posljednji put je službeno izraženo stajalište o narodnom jedinstvu. U smislu priljeza ka priznavanju više jugoslavenskih nacija prihvaćeno je postojanje plemenskih sporova između pokrajina, ali kao problem ekonomskih a ne međunacionalnih odnosa.

Općenito uzevši, program NPRJ nije se isticao nekom izrazitom revolucionarnošću i radikalizmom, što je posve razumljivo s obzirom na prilike u kojima je stranka osnovana. U odnosu na koncepcije reformističkog krila u radničkom pokretu, izražene u programu SPJ, on je ipak bitno različit. Teorijska, idejna podloga programa NRPJ je znanstveni marksizam, dok je u programu SPJ ta podloga revidirani marksizam, teorija društvenog preobražaja evolutivnim putem, putem reformi.

Ako se program NRPJ usporedi s programom KPJ iz legalnog razdoblja njene djelatnosti, zajednička im je marksistička teorijska podloga u ocjenama ekonomsko-društvenih odnosa u kapitalizmu i ocjena položaja radničke klase. U oba su programa uključene i Lenjinove ocjene imperijalizma kao nove faze u razvoju kapitalizma. No dok se iz ocjene položaja svjetskog kapitalizma u programu KPJ izvodi optimistički zaključak da je otvorena era socijalne revolucije, u programu NRPJ konstatira se da pred proletarijatom stoji dugo razdoblje klasnih borbi prije ostvarenja konačnog cilja. Ta je ocjena posljedica relativne stabilizacije kapitalizma. Razlika između programa KPJ i programa NRPJ, koja proizlazi iz općih prilika u kojima su stvarani, najbolje je vidljiva u tome što je prvi sav okrenut prema neposredno očekivanoj revoluciji, diktaturi proletarijata, sovjetskoj Jugoslaviji, a drugi je sav koncentriran na borbu za obranu političkih i ekonomskih prava radnika, za slobodu političkog i sindikalnog organiziranja, za pravo koalicije i štrajka za sve radnike, protiv reakcionarnog zakonodavstva, za poštivanje socijalnog i zaštitnoga radničkog zakonodavstva, za poboljšanje životnih uvjeta radničke klase i siromašnih društvenih slojeva.¹²

U *akcionom programu* NRPJ zabilježeni su zahtjevi za ostvarenje kojih će se ta stranka boriti političkim sredstvima, u »sadašnjosti«, kako je u

¹² Opsežnije komparativne analize radničkih političkih stranaka u Jugoslaviji usp. u radu S. Koprivica-Oštrić, Programi radničkih političkih stranaka osnovanih u Jugoslaviji 1919–1923. (Uporedna analiza). Zbornik Historijskog instituta Slavonije, 7–8/1970, 219–254.

uvodu rečeno.¹³ To je, u prvom redu, borba protiv režima »belog terora« i »socijalne i političke reakcije«. Reakcionarni kurs vladajućeg režima nije se izrazio samo stavljanjem van zakona Komunističke partije, kao najradikalnijeg dijela radničkog pokreta, već i sistematskim zaobilaznjem i kršenjem prava koja je proletarijat već posjedovao i koja mu je garantiralo državno socijalno i zaštitno zakonodavstvo. NRPJ je stoga zahtijevala primjenu toga zakonodavstva i njegovo usavršavanje. Među najhitnije akcione zadatke stavljena je borba protiv Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi i izvanrednih uredaba, uz obrazloženje da otežavaju ne samo političko, već i ekonomsko organiziranje proletarijata.

Među akcionim zadacima NRPJ ističe se gledište o agrarnom pitanju. Prvi put je rješenje tog pitanja označeno kao zahtjev za podjelu zemlje i inventara seljacima bez naknade, da bi tek nakon te podjele došlo do stvaranja poljoprivrednih kooperativa na neobrađenom zemljištu i velikim posjedima.

U pogledu državnog uređenja NRPJ se deklarirala kao republikanska stranka, ističući zahtjeve za vrlo široka politička prava i slobode građana, za ukidanje reakcionarnih odredaba u Vidovdanskom ustavu, za ravnopravnost žena i demokratski izborni sistem.

U akcionom programu NRPJ zabilježeno je mnogo zahtjeva za čije ostvarenje je bilo jako malo mogućnosti. To su zahtjevi za jačanje demokratskih principa u unutrašnjem uređenju, za uvođenje progresivnih poreza na dohodak i imanje, za sistem oružanog naroda umjesto stajaće vojske (a konstatirano je opće snaženje militarizma!), za besplatnu nastavu, socijalizaciju zdravstva i besplatno pravosuđe, za ukidanje smrtne kazne (a ona se primjenjivala i za političke delikte!), za ukidanje posrednih poreza i nacionalizaciju banaka.

S obzirom na razvoj političkih odnosa, koji je izrazito skretao u desno, bilo je malo mogućnosti za ostvarenje zahtjeva akcionog programa NRPJ. No i samo njihovo postavljanje u takvim prilikama bilo je mala politička pobjeda, kao i osnivanje NRPJ, usprkos nastojanjima režima da ga onemogućiti jer je smatrao nepoželjnom i nepotrebnom novu radničku stranku.

Diskusija o nacionalnom pitanju

Odluka o otvaranju principijelne diskusije o nacionalnom pitanju u legalnoj štampi donesena je na drugoj zemaljskoj konferenciji KPJ (Beč, 9—12. svibnja 1923). U *Radniku-Delavcu* diskusija je pokrenuta 31. svibnja, a zagrebačka *Borba* objavila je poziv na javnu raspravu o nacionalnom pitanju 9. kolovoza.¹⁴ Diskusija je vođena do kraja 1923. godine, paralelno s pripremama za zemaljsku konferenciju NRPJ. U toku

¹³ Akcioni program NRPJ, *Istorijski arhiv KPJ*, tom II, 279—283.

¹⁴ *Radnik-Delavec*, Beograd, 31. V 1923, »Nacionalni i plemenski problem u Jugoslaviji i radnička klasa«; *Borba*, Zagreb, 9. VIII 1923, »K diskusiji o nacionalnom pitanju« (Tekst poziva na diskusiju iz *Borbe* objavljen je u radu S. Koprivica-Oštrić, Udio Augusta Cesarca u diskusiji o nacionalnom pitanju u KPJ 1923. godine. *Putovi revolucije*, 6/1966, 109—119).

1923. objavljene su i dvije knjige Sime Markovića: Nacionalno pitanje u svetlosti marksizma¹⁵ i Ustavno pitanje i radnička klasa Jugoslavije.¹⁶ O naciji, nacionalnoj državi, nacionalnoj ideji pisao je i Filip Filipović u knjizi Razvitak društva u ogledalu istoriskog materijalizma.¹⁷

U toku diskusije objavljeno je vrlo mnogo priloga na stranicama *Radnika-Delavca, Borbe* i *Glasa svobode*, u marksističkom časopisu *Borba* (recenzije spomenutih knjiga S. Markovića), a pojedini sudionici u diskusiji javljali su se u dva, pa i u više navrata. U zagrebačkoj *Borbi* sudjelovali su u diskusiji o nacionalnom pitanju Ante Ciliga,¹⁸ August Cesarec,¹⁹ Đuro Cvijić i Sima Marković. Diskusija je trajala od 9. kolovoza do 13. prosinca 1923. U beogradskom *Radniku-Delavcu* sudjelovalo je i nekoliko osoba koje nisu navele svoje ime i prezime, već šifre ili pseudonime.²⁰

Potpisujući se prezimenom, odnosno punim imenom i prezimenom, pisali su Svetozar Lj. Kokotović, V. S. Petrović, F. Marković, Simo Miljuš, Nikola Kotur, Filip Filipović, Kosta Novaković, Rajko Jovanović, Moša S. Pijade, Života Milojković i Đuro Cvijić (preštampan je iz *Borbe* njegov prilog »U čemu je suština spora«). Na stranicama *Radnika-Delavca* diskusija je vođena od 24. lipnja do 30. prosinca 1923. U *Glasi svobode* priloge diskusiji objavili su Dragotin Gustinčić, Vladimir Martelanc i dva anonimna sudionika.²¹

Prateći tok diskusije može se uočiti nekoliko pitanja kojima je posvećivana osobita pažnja i o kojima su raspravljali i iznosili prijedloge za rješenje svi sudionici u diskusiji. To su pitanja: jesu li Jugoslaveni jedan narod s više plemena, jedna nacija u procesu nastajanja, ili u Jugoslaviji ima više samostalnih nacija; što treba razumijevati pod pravom na samoodređenje nacija, odnosno na samoodređenje do otcjepljenja, i kako to pravo ostvariti; treba li Jugoslaviju urediti kao centraliziranu demokratsku državu sa širokom autonomijom za pojedine nacije ili kao federaciju nacionalnih radničko-seljačkih republika; kakva treba da bude konkretna politička akcija u rješavanju nacionalnog pitanja u Jugoslaviji.

August Cesarec definirao je Jugoslaviju kao narodnosnu (nacionalitetnu) državu u kojoj egzistiraju različite nacije. Po njemu su narodi, shvaćeni nacionalno, Srbi, Slovenci, Hrvati i Makedonci, dok je Crnogorce označio

¹⁵ Marksistička biblioteka, sv. 1. Izdanje CO NRPJ, Beograd 1923.

¹⁶ Beograd 1923. Obje knjige Sime Markovića objavljene su u drugoj polovici 1923. godine.

¹⁷ Beograd 1924. Knjigu je F. Filipović dovršio u rujnu 1923. godine u Kaznenom zavodu u Požarevcu.

¹⁸ Ante Ciliga je svoje priloge u diskusiji potpisivao pseudonimima »Mt« i »Mbt« (Usp. S. Koprivica-Oštrić, O pseudonimu Mbt, *Putovi revolucije*, 1–2/1963, 427–429).

¹⁹ Usp. S. Koprivica-Oštrić, Udio Augusta Cesarca ..., u bilj. 14 n. dj.

²⁰ Pod pseudonimom »Vidojevica« sudjelovao je u diskusiji Pavle Pavlović (Usp. *Dušan Lukač*, Doprinos revolucionarnog radničkog pokreta u razrješavanju ključnih problema nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, *Jugoslavenski istorijski časopis*, 4/1969, 163–170). Pod šifrom »Z« iz Velesa javio se jedan autor a jedan se iz Čačka potpisao šifrom »A«. Redakcija *Radnika-Delavca* primala je priloge potpisane pseudonimom ili šifrom, ako ih je potvrdila mjesna organizacija kojoj su autori pripadali.

²¹ Dragotin Gustinčić pisao je pod pseudonimom »Anin«, a Vladimir Martelanc pod pseudonimom »Peter Razbojnik« (usp. *Janko Pleterski*, Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u teoriji i politici KPJ–KPS, JIČ, 1–2/1969, 28–65 i D. Lukač u bilj. 20 u n. dj.).

kao narod shvaćen teritorijalno (ne kao nacija). Izjašnjavajući se za Makedonce kao posebnu naciju A. Cesarec se uvrstio u malobrojnu grupu jugoslavenskih komunista koji su shvatili da je makedonsko pitanje — pitanje priznanja postojanja makedonske nacije. Uz njega je i Anton Ciliga smatrao da makedonski narod posjeduje posebnu nacionalnu individualnost, pa je zahtijevao da mu se zbog toga priznaju škole s makedonskim nastavnim jezikom, slobodan kulturni razvoj i nacionalni život. Ciliga je Srbe, Hrvate i Slovence smatrao plemenima kojima treba osigurati proces stapanja u jedan narod — jer je to povijesni pravac njihova razvoja. Sima Marković je svoje gledište na pitanje jesu li Srbi, Hrvati i Slovenci jedan narod ili tri posebne nacije izložio u jednom poglavlju svoje knjige Nacionalno pitanje u svetlosti marksizma. Iako se ogradio izjavom da pitanje jesu li to tri nacije ili jedna ima za njega samo teorijski interes, odlučno se izjasnio za gledište da je riječ o tri samostalne, moderne nacije. Ocijenio je da formula o tri plemena jednog naroda nema znanstvenu podlogu stoga, što su već potkraj XIX stoljeća Hrvati, Slovenci i Srbi bili izgrađene historijske nacije. Filip Filipović također se izjasnio za postojanje triju nacija u Jugoslaviji, ističući srpsku naciju kao onu koja ugnjetava ostale. Đuro Cvijić definirao je Jugoslaviju kao nacionalitetnu državu, a Srbe, Hrvate i Slovence kao tri srodne nacije kojima je zaustavljen proces formiranja u jednu naciju. Kosta Novaković također je definirao Jugoslaviju kao nacionalitetnu državu, smatrajući Srbe, Hrvate i Slovence zasebnim nacijama a za Makedonce je koristio naziv *stanovništvo*. Rajko Jovanović se isto izjasnio za tri nacije a izdvajao je i *makedonski problem*. Za tri posebne nacije izjasnili su se i Moša Pijade i Triša Kaclerović.

Sudionici u diskusiji iz Slovenije, Dragotin Gustinčić i Vladimir Martelanc, i rezolucija Pokrajinskog vijeća KPJ za Sloveniju iz srpnja 1923. izjasnili su se za postojanje četiriju nacija u Jugoslaviji. Uz Srbe, Hrvate i Slovence, oni su i Makedonce smatrali posebnom nacijom. Posebno gledište zastupao je Života Milojković ističući da nacionalno jedinstvo Srba, Hrvata i Slovenaca uopće nije sporno. On ih je definirao kao naciju u nastanku, odnosno kao jezično i etnički kompaktnu jugoslavensku nacionalnu masu u procesu prirodne asimilacije.²²

O pitanju kako formulu o pravu naroda na samoodređenje primijeniti u slučaju Jugoslavije vrlo se živo raspravljalo. Za razliku od opredjeljenja za jednu ili više nacija, gdje su se sudionici podijelili u mišljenjima, ovdje su prihvaćali pravo naroda na samoodređenje ali su ga različito tumačili. Pavle Pavlović smatrao je da je pravo na samoodređenje moguće provesti samo u revoluciji. Za priznavanje nacijama prava na samoodređenje izjasnili su se Simo Miljuš (pravo svake nacije, pa i plemena), Filip Filipović (jedan od zahtjeva političke demokracije) i Kosta Novaković, dok su Rajko Jovanović i Anton Ciliga taj pojam proširili i precizirali kao pravo samoodređenja do otcjepljenja. August Cesarec upotrijebio je formulu »samoodređenje naroda čak do odcjepljenja« a Đuro Cvijić —

²² Napisu prve grupe sudionika u diskusiji, koji su se u *Radniku-Delavcu* javili već potkraj lipnja i u srpnju 1923, nisu posebno analizirani jer su pisali o plemenima i plemenskim sporovima a nisu se izričito izjašnjavali o problemu jedne ili više nacija. To su: Pavle Pavlović: »Z.-Veles«, Svetozar Lj. Kokotović, V. S. Petrović i F. Marković.

sloboda samoodređenja, pravo na samoodređenje do otcjepljenja. Triša Kaclerović smatrao je da je pravo naroda na samoodređenje, otcjepljenje i stvaranje vlastite države van spora za svaku proletersku partiju koja vodi klasnu borbu. Sima Marković koristio se terminima puno pravo samoodređenja i neograničeno pravo samoodređenja. Smatrao je da marksisti imaju samo jednu parolu za rješenje nacionalnog pitanja — samoodređenje nacija, što znači pravo svake nacije na samostalnu državu. Života Milojević spominjao je primjenu prava na samoodređenje prilikom demokratsko-republikanske revizije ustava.²³

Tako su se znatno razlikovali u koncepcijama za rješenje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, za princip samoodređenja izjasnili su se gotovo svi sudionici u diskusiji, iako su različito tumačili njegov sadržaj.

O pitanju kako princip samoodređenja ostvariti u Jugoslaviji vodena je najživlja diskusija. Sudionici diskusije na tom su se pitanju podijelili u dvije osnovne grupe: na pristalice federativnog (konfederativnog) uređenja države i na pristalice rješenja revizijom ustava u smislu ostvarenja najšire autonomije, odnosno demokratskog centralizma.

Koncepciju federacije najopsežnije je objašnjavao Đuro Cvijić. On je federaciju radničko-seljačkih republika, koja počiva na dobrovoljnom sporazumu suverenih nacija (osobito naglašavajući dobrovoljnost federativnog uređenja), smatrao najpogodnijom formom za ostvarenje privrednoga i kulturnog razvitka, i cjeline i pojedinih dijelova. Pitanje opredjeljenja za autonomiju ili federaciju nije smatrao programatskim stoga što programatski može biti postavljen samo princip dobrovoljnog, suverenog opredjeljivanja slobodnom voljom svake nacije prema državnoj cjelini (određivanje svoga teritorija i svog odnosa prema toj cjelini). Sporednim pitanjem smatrao je oblik u kojem će pojedina nacija izraziti svoj odnos prema cjelini (autonomija, federacija ili jednostavno sporazum). Na teritoriju svake nacije treba se izboriti za vlade radnika i seljaka i za udruživanje u federativnu zajednicu. Cvijić je osobito isticao potrebu spajanja borbe za nacionalno oslobođenje s borbom za socijalno oslobođenje i federaciju radničko-seljačkih republika. Osobito značajnim zadatkom smatrao je stvaranje jedinstvenog fronta radnika, seljaka i srednjih slojeva. Borba za reviziju ustava, kako bi je vodila NRPJ (KPJ), smatra Cvijić ne bi smjela biti borba za autonomistički ustav, već protiv reakcionarnih odredaba u postojećem ustavu, uz suzbijanje iluzija da se nacionalno pitanje uopće može riješiti samom revizijom ustava. Razradi federalističke koncepcije pridonio je i August Cesarec koji je federaciju označio kao etapu što vodi od nacionalne ka proleterskoj revoluciji. Zalažući se da osnovni stav NRPJ (KPJ) bude federalizam, smatrao je da se pri tome treba izjasniti za federaciju tamo gdje je zahtijevaju pojedini jugoslavenski narodi, odnosno za autonomiju ako je sami narodi zatraže. To bi konkretno značilo založiti se za autonomiju unutar države kakvu zahtijevaju Slovenci, bosanski Muslimani i Crnogorci, van države u sklopu šire federacije kakvu

²³ Koliko su pitanja o kojima se raspravljalo bila nova i kako su ih mnogi dosta teško shvaćali mogu poslužiti kao ilustracija gledišta da je pravo na samoodređenje pravo odluke o formi države, njenoj administrativnoj organizaciji i unutrašnjoj i vanjskoj politici (S. Kokotović), odnosno da parola samoodređenja treba poslužiti za okupljanje radništva u klasne organizacije (F. Marković).

traže Makedonci (a možda i Crnogorci), za federaciju ili konfederaciju kakvu traže Hrvati. Cesarec je takav odnos prema zahtjevima koje postavljaju sami narodi Jugoslavije označio kao ulijevanje žive stvarnosti u programske parole za rješenje nacionalnog pitanja. Rajko Jovanović zalagao se za federativno udruživanje radničko-seljačkih vlada formiranih na teritoriju svakog naroda u Jugoslaviji. Kosta Novaković izjasnio se također za federativnu koncepciju, odnosno za konfederaciju koju zahtijeva hrvatski narod, upozoravajući da taj narod nije ni formalno priznao državu i da je bojkotirao Vidovdanski ustav (ne sudjelujući u njegovu pripremanju i donošenju). Anton Ciliga izjasnio se za republikansku federaciju nacionalnih federalističkih država koje bi imale i nacionalnu vojsku, pa se takvom koncepcijom zapravo više približava konfederaciji. Države-članice federacije smatra Ciliga, trebalo bi da budu Slovenija, Srbija, Hrvatska, Dalmacija, Bosna, Crna Gora i Vojvodina. Za federativno rješenje izjasnili su se i slovenski sudionici u diskusiji.

O tome koliko široka treba da bude federacija iskristalizirala su se tri rješenja: balkansko-podunavska, balkanska i u njoj jugoslavenska federacija. Za balkansko-podunavsku koncepciju izjasnili su se Simo Miljuš, Dragotin Gustinčić, Rajko Jovanović, Triša Kaclerović, Đuro Cvijić i August Cesarec. Simo Miljuš iznio je veoma zanimljiv prijedlog da se diskusija o nacionalnom pitanju proširi i na proleterske partije zemalja s kojima Jugoslavija graniči (rumunjska, mađarska, njemačko-austrijska i talijanska partija), da bi nakon diskusije održali konferenciju koja bi utvrdila zajedničke koncepcije u nacionalnom pitanju i posebne za svaku zemlju. Svoju je koncepciju Miljuš objašnjavao položajem Vojvodine i gravitiranjem Slovenije prema sjeveru što ukazuje na to da je za njih koncepcija balkanske federacije preuska. Dragotin Gustinčić smatrao je da podunavsko-balkanska federacija treba obuhvatiti i Češku, Austriju i Mađarsku. Triša Kaclerović je kao put do balkansko-podunavske federacije označio stvaranje federativne Jugoslavije. Isto mišljenje zastupao je i August Cesarec — federativna Jugoslavija kao put ka federativnoj balkansko-podunavskoj proleterskoj republici.²⁴

Koncepciju ostvarenja najšire autonomije revizijom ustava zastupali su Sima Marković i Filip Filipović. Sima Marković je, polazeći od tvrdnje da se u tadašnjem političkom trenutku nacionalno pitanje postavlja kao ustavno, označio autonomističku reviziju Ustava kao ostvarenje dosljedno provedenog prava naroda na samoodređenje. Smatrao je da autonomističko uređenje koje se zasniva na najpunijoj demokraciji može osigurati apsolutnu nacionalnu ravnopravnost u državi. Za tako mali teritorij, kao što je jugoslavenski, i za takav nacionalni sastav najpogodnija je po njegovu mišljenju autonomija stoga što jamči svim nacijama i nacionalnim manjinama apsolutnu ravnopravnost i najpuniji nacionalni, ekonomski, politički i kulturni napredak i otvara slobodno polje najpunijem razvoju klasne borbe. Iako je izričito naglašavao da ne očekuje dolazak jedne demokratske Jugoslavije, već naprotiv sve veću reakcionarnost režima, Sima Marković se smatrao da upravo zato treba postavljati zahtjev za najpunijom demokracijom, da bi se demaskirala vladajuća buržoazija ali i revolucio-

²⁴ Za socijalističku federaciju balkanskih republika izjasnili su se i »Z«, iz Veleša, F. Marković, V. S. Petrović i »A«, iz Čačka.

nirali radnici i seljaci. U borbi protiv režima srpskog imperijalizma moraju se udružiti snage radničke klase i ugnjetenih nacija, tako da radnička klasa skrene na pravac svojih interesa njihovu energiju. Sima Marković smatrao je da se nacionalno pitanje može riješiti u okviru buržoaske države, u režimu najpunije demokracije, i da stoga borba za demokraciju ima objektivno-revolucionarno značenje a jedini nosilac te borbe je radnička klasa. Autonomistički ustav u demokratskoj republici označio je kao najbolje rješenje ustavnog pitanja. Kao najprogresivniju formu državnog uređenja u tadašnjim prilikama označio je unitarno-autonomističko rješenje. Tako bi se svim nacijama osigurala potpuna ravnopravnost a ne bi im se stvarale suvišne pregrade i smetnje na putu slivanja u jedno. Trudeći se da pokaže kako su autonomističko rješenje i koncepcija federacije bliski, Sima Marković je tvrdio da je federativno uređenje države — autonomija s centrifugalnom tendencijom, a autonomija — federacija s centripetalnom tendencijom. Filip Filipović se zalagao za reviziju ustava u svrhu ostvarenja državnog uređenja s vrlo širokim autonomijama jer je smatrao da je pravo na samoodređenje, kao zahtjev političke demokracije, moguće ostvariti i u kapitalističkom društvu. Tako bi nacionalne borbe bile svedene na minimum a klasna borba dobila široko slobodno polje. Nasuprot hegemonizmu srpske buržoazije treba postaviti neograničeno pravo samoodređenja naroda i kao praktični aktualni zahtjev koji iz toga proizlazi — ostvarenje sistema najširih pokrajinskih autonomija (pokrajinski autonomni sabori uz državni parlament). Ostvarenje tih zahtjeva Filipović je smatrao etapom na putu saveza balkanskih radničko-seljačkih republika. Kompetencije pokrajinskih autonomija odredilo bi samo stanovništvo plebiscitom, kao i podjelu kompetencija između autonomnih pokrajinskih sabora i centralnog državnog parlamenta. Života Milojković također se izjasnio za reviziju ustava ali u smislu ostvarenja demokratskog centralizma, kao principa za uređenje republikanske države, uz priznavanje prava samoodređenja i principa suvereniteta narodne volje. Smatrao je da jugoslavenskim prilikama najbolje odgovara centralizirana demokratska država (republika) organizirana na principu najšire pokrajinske, okružne, kotarske i općinske samouprave ali bez legislativne kompetencije.

I o problemu stapanja jugoslavenskih nacija u jednu izjašnjavali su se sudionici u diskusiji. Većina njih je smatrala da je taj proces u tadašnjim prilikama zakočen i da će se nastaviti u povoljnijim okolnostima u budućnosti. Dosljedna primjena prava na samoodređenje do otcjepljenja izazvala je u diskusiji također mnogo pažnje. Zastupnici federalističke koncepcije smatrali su da pravo na otcjepljenje treba provesti dosljedno do kraja, podržati u pravu na otcjepljenje onu naciju koja to želi pa makar morali ponovo agitirati za federaciju među separatnim državama (R. Jovanović), odnosno, da priznajući im pravo na otcjepljenje i stvaranje posebne države, nacije treba uvjeriti kako im je povijesni interes u zajednici (Đ. Cvijić). Sima Marković je to pitanje smatrao neaktualnim stoga što ni jedan narod ne zahtijeva odvajanje od jugoslavenske države.

Kad iz povijesne perspektive ocjenjujemo tu prvu veliku javnu raspravu o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji, koja je vođena u revolucionarnom krilu jugoslavenskog radničkog pokreta, moramo kao vrlo značajan rezultat utvrditi definitivni raskid s dotada službenim gledištem KPJ o narodnom jedinstvu. Razbijanje fame o jednom narodu, utvrđivanje

višenacionalnog sastava Jugoslavije, označava radikalnu prekretnicu nakon koje je KPJ trima nacijama, što su prve definirane kao takve — slovenskoj, hrvatskoj i srpskoj — razvijajući dalje svoja gledišta na nacionalno pitanje, dodala i Makedonce i Crnogorce.

Polazeći od činjenice utvrđene u diskusiji da je Jugoslavija mnogonacionalna država, došlo se do stajališta da postojećim nacijama treba priznati otvaranje prava na samoodređenje do otcjepljenja. U gledištima kakvo je rješenje najsvrsishodnije podvojile su se koncepcije lijeve i desne struje u KPJ. Ljevica (Đuro Cvijić, August Cesarec, Rajko Jovanović, Kosta Novaković, Dragotin Gustinčić, Triša Kaclerović, Moša Pijade, Simo Miljuš, Nikola Kotur, Ante Ciliga) je zastupala rješenje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji stvaranjem federacije dobrovoljnim udruživanjem nacija koje ostvaruju svoje pravo samoodređenja. Inzistirali su na priznanju prava na otcjepljenje do stvaranja samostalne države. Izjašnjavali su se za federativnu Jugoslaviju u savezu balkansko-podunavskih republika. Desnica (nosilac gledišta te struje je Sima Marković) vidjela je nacionalno pitanje kao ustavno, zalažući se stoga za reviziju ustava kojom bi se ostvarile najšire autonomije kao dosljedno ostvarenje prava na samoodređenje. Stoga je Sima Marković na temelju svoje ocjene političkih prilika nacionalno pitanje i definirao kao ustavno pitanje.

Rješenje makedonskog pitanja nosioci koncepcije ljevice vidjeli su u balkanskoj federaciji, a Makedonce su kao naciju definirali tek neki među njima. Gledište većine predstavnika ljevice na makedonsko pitanje polazilo je od nacionalne izmiješanosti »stanovništva Makedonije« i za »makedonski splet narodnosti« nalazilo rješenje u ostvarenju autonomije i uključivanju makedonske jedinice u balkanski odnosno balkansko-podunavski savez radničko-seljačkih republika.

Kad ocjenjujemo taktiku, akcione parole u okviru općega strategijskog gledišta na nacionalno pitanje, onda je ljevica ta pitanja postavljala nešto realnije od desnice. Ona je upozoravala na nacionalne pokrete kojima je glavna snaga bilo seljaštvo, postavljajući komunističkom pokretu u zadatak da nastoji odvojiti siromašne i srednje slojeve od nacionalnih buržoazija i zainteresirati ih za jedinstveni radničko-seljački front. Procjena o mogućnosti uspostavljanja radničko-seljačkih vlada nije bila realna s obzirom na opće političke prilike i činjenicu da je komunistički pokret tek pribirao snage, dok su nacionalne buržoazije bile nosioci nacionalno-oslobodilačkih pokreta ugnjetenih nacija a slijedilo ih je i seljaštvo. Ispravno gledište na nacionalno pitanje bilo je svježe stečeno iskustvo, koje je tek moralo prodrijeti u svijest čak i većine komunista, radničke klase i siromašnog i srednjeg seljaštva. Političkom arenom nesumnjivo su vladale buržoaske stranke, sve je bilo usmjereno na sporazum buržoazija, Radićev pokret nije želio akciono jedinstvo s proleterskim pokretom, a mase su u Hrvatskoj bile plebiscitarno uz Radića. U odnosu vladajućeg režima prema revolucionarnom radničkom pokretu, u bilo kojoj se organizacionoj formi pojavljivao, osnovna je bila njegova odlučnost da se taj pokret onemogući. Na tom je pitanju buržoazija kao klasa, bez obzira na stranačku pripadnost, bila jedinstvena. U takvim prilikama bilo je veoma teško da se komunistički pokret organizaciono učvrsti i razvije u širinu, kad je imao i značajne subjektivne slabosti, od

kojih je na prvom mjestu bila frakcijska borba. Politička snaga komunističkog pokreta bila je još uvijek prvenstveno u snazi ideja a ne u stvarnoj akcionoj i organizacionoj snazi. Stoga je program borbe za radničko-seljačke vlade imao vrlo malo mogućnosti za ostvarenje, politički nije bio realan. Od iste slabosti patio je i akcioni program Sime Markovića. Iako je ispravno tvrdio da vladajući režim postaje sve reakcionarniji, smatrao je mogućim ostvarenje najpunije demokracije, štoviše ocijenio ga je kao iskru koja će revolucionirati radničku klasu i seljake. Nije jasno kojim se realnim snagama moglo utjecati na vladajući režim s obzirom na stanje u radničkom pokretu i na činjenicu da je seljaštvo slijedilo svoje buržoazije u nacionalnim pokretima. Očito i akcioni program Sime Markovića nije bio politički realan.

Povijesno značenje u gledištima komunističke ljevice na nacionalno pitanje ima zahtjev za ostvarenje federativne Jugoslavije. Zahtjev za autonomističku reviziju ustava, kao rješenje nacionalnog pitanja, koji je zastupala desnica nije imao povijesnu perspektivu i to su već suvremenici — partijsko članstvo prilikom referendumu — izrazili izjašnjavanjem za koncepcije ljevice. No, nesumnjiva je trajna zasluga i ljevičara i Sime Markovića u rušenju mita o narodnom jedinstvu koji je dugo vladao u proleterskom pokretu. Priznanje nacionalne posebnosti Slovincima, Hrvatima i Srbima jedino je zajedničko u gledištima obiju frakcija.

Referendum u NRPJ

Referendum je u NRPJ održan stoga što je zemaljska konferencija stranke bila u nekoliko navrata zabranjivana.²⁵ Odluku o održavanju referendumu objavila su sva stranačka glasila u siječnju 1924. s pozivom Centralnog odbora svim stranačkim organizacijama da uzmu u njemu najaktivnije učešće. Referendumom se trebalo izjasniti o pitanjima koja su bila predviđena dnevnim redom zemaljske konferencije. O tim pitanjima izrađeni su prijedlozi rezolucija: o političkoj situaciji, o nacionalnom pitanju, o makedonskom i trakijskom pitanju, o agrarnom pitanju, o fašizmu i o sindikalnom pokretu. Objavljen je i prijedlog kandidatske liste za Zemaljsko vijeće i Centralni odbor NRPJ.²⁶

Javne rasprave o najznačajnijim pitanjima strategije i taktike komunističkog pokreta u Jugoslaviji, vođene na stranicama glasila NRPJ, omogućile

²⁵ Zemaljsku konferenciju NRPJ sazvao je Centralni odbor najprije za rujna, pa za studeni 1923. i na kraju za siječanj 1924. godine. Uprava grada Beograda zabranila je zemaljsku konferenciju s obrazloženjem da je NRPJ stranka koja javno manifestira komunističke ideje te stoga potpada pod Zakon o zaštiti države (Odeljenje opšte policije Uprave grada Beograda, br. 2043, od 7. XI 1923. objavljeno u *Radniku-Delavcu*, 11. XI 1923).

²⁶ Prijedlog rezolucije o političkoj situaciji i neposrednim zadacima NRPJ objavljen je prvi put u *Radniku-Delavcu*, 8. VII, te 1. i 4. IX 1923, u *Borbi*, 27. VII i 7. XI 1923. Prijedlog rezolucije o nacionalnom pitanju objavljen prvi put u *Radniku-Delavcu*, 23. IX a u *Borbi* 4. X 1923. U *Borbi* su prijedlozi svih rezolucija i prijedlog kandidatske liste objavljeni 24. I 1924. U *Glasi slobode* prijedlozi svih rezolucija objavljeni su također 24. siječnja 1924. U *Radniku-Delavcu* su prijedlozi rezolucija i kandidatske liste objavljeni 16. I i 27. I 1924.

su da gledišta KPJ na ta pitanja upozna, osim njenog članstva koje je u to doba bilo veoma malobrojno (manje od tisuću članova u cijeloj Jugoslaviji), širi krug pripadnika pokreta (članstvo NRPJ, Nezavisnih sindikata, revolucionarne organizacije komunističke omladine), njegovi simpatizeri a i jugoslavenska javnost. Sve te javne rasprave (o nacionalnom pitanju, organizacionom pitanju, jedinstvenoj fronti, strategiji i taktici pokreta) bile su dio priprema za predstojeću zemaljsku konferenciju KPJ. Zbog neprilika oko održavanja zemaljske konferencije NRPJ, treća zemaljska konferencija KPJ bila je već održana, prije posljednjeg termina predloženog za konferenciju NRPJ.²⁷ Stoga su, u času odluke o raspisivanju referenduma u organizacijama NRPJ, već postojale rezolucije treće zemaljske konferencije KPJ koje su izražavale gledišta ljevice a prihvatila ih je većina delegata na konferenciji. Prijedlozi rezolucija za referendum u NRPJ stoga su bili prilagođeni mogućnostima javnog objavljivanja i rezolucijama treće zemaljske konferencije KPJ.

Rezolucija o političkoj situaciji i neposrednim zadacima NRPJ sadrži ocjenu međunarodnih odnosa, situacije u Jugoslaviji, odnosa u međunarodnom radničkom pokretu, položaja radničkog pokreta u Jugoslaviji i NRPJ u njemu, te akcione zadatke NRPJ. U usporedbi s programom NRPJ uočava se novi odnos prema nacionalnom i agrarnom pitanju — program radničko-seljačke vlade koja je definirana kao prijelazni stadij ka obaranju kapitalističkog društvenog sistema. U akcionom programu novi su zadaci u organizacionoj izgradnji NRPJ: centralizirana organizacija, širenje stranačkog tiska i literature, intelektualno i tehničko usavršavanje rukovodećeg aktiva, širenje utjecaja na sve radničke institucije, političko djelovanje u sportskim i kulturnim institucijama.

Rezolucija o nacionalnom pitanju polazi od međunarodnih odnosa i sadrži upozorenje da je pobjedom sila Antante nad Centralnim silama stari sistem nacionalnog ugnjetavanja zamijenjen novim, da granice među državama odražavaju interese imperijalističkih velevlasti, dok su mali narodi dospjeli u finansijsku i političku ovisnost o pojedinim velesilama a sitnoburžoasko nacionalističke i pacifističke iluzije o mogućnosti rješenja nacionalnih suprotnosti u kapitalističkom društvu doživjele su slom. Nasuprot tome, ističe se SSSR kao zemlja u kojoj mnoštvo naroda uživa potpunu nacionalnu slobodu. Stvaranje zajedničke države Srba, Hrvata i Slovenaca ocijenjeno je u rezoluciji samo kao jedan od rezultata svjetskog rata. Klasni interesi svih buržoazija i nametanje monarhije zaustavili su proces formiranja jedne nacije od triju srodnih i inicirali suprotan proces razvijanja sve dubljih nacionalnih suprotnosti. Stoga se Jugoslavija ne može smatrati homogenom nacionalnom državom s nešto nacionalnih manjina, već državom u kojoj vladajuća klasa jedne nacije (srpske) ugnjetava ostale nacije. Stoga se NRPJ, u ime povijesnog napretka, izjašnjava za pravo svakog naroda na suverenu i slobodnu odluku pri određivanju svog odnosa prema ostalim narodima i prema državnoj cjelini jer je to jedini put koji vodi k njihovom dobrovoljnom udruživanju u federaciju. NRPJ bi samo priznavanje prava na samoodre-

²⁷ Posljednji predloženi termin za održavanje zemaljske konferencije NRPJ bio je od 13. do 15. siječnja 1924. a zemaljska konferencija KPJ održana je u Beogradu od 1. do 4. siječnja 1924.

denje, bez borbe za njegovo postignuće, smatrala licemjerjem. Stoga će naročito pomagati pokrete ugnjetenih nacija, nastojeći ih odvojiti od utjecaja nacionalnih buržoazija i osloboditi ih okova tradicionalne ideologije i pacifističkih iluzija. To bi bila i osnova za jedinstveni front radnika i seljaka i udruživanje borbe za socijalno oslobođenje s borbom za nacionalno oslobođenje. Svojom posebnom zadaćom smatra NRPJ potrebu da se srpskom narodu ukazuje na to kako je nemoguće da bude uistinu slobodan onaj narod koji ugnjetava druge narode.

U rezoluciji o nacionalnom pitanju sadržana su gledišta partijske ljevice pa se nasuprot reviziji ustava, što ju je zastupala desnica, postavlja zahtjev za njegovo ukidanje i borba za republikansko federalistički ustav. Revizija Vidovdanskog ustava, kao rezultat nagodbe srpske s ostalim nacionalnim buržoazijama, u odnosu na proletarijat dovela bi samo do stvaranja jedinstvene fronte buržoazije svih nacija protiv radnog naroda svih nacija.

Rezolucija o makedonskom i trakijskom pitanju ne govori o Makedoncima kao o naciji. Definicija makedonskog pitanja u njoj sadrži upozorenje na etnografsku šarolikost i izmiješanost *stanovništva* Makedonije. Makedonce ne smatraju nacijom ni KPJ, ni komunističke partije drugih balkanskih zemalja, pa stoga makedonski problem i definiraju kao problem stanovništva, a ne kao problem jedne, makedonske nacije. Za Makedoniju se stoga zahtijeva posebnost u okviru dobrovoljnog saveza nezavisnih balkanskih republika (federativna balkanska republika) — u ime njenog *mnogonarodnog stanovništva*.

Rezolucija o agrarnom pitanju i radu na selu polazi od činjenice da u Jugoslaviji, koja je agrarna zemlja, četiri petine stanovništva čine seljaci. Više od polovice seljaka su siromašni i poluproletarizirani seljaci i seoski proletarijat pa su im interesi najuže vezani s interesima radničke klase. Proletarijat može pobijediti samo u osloncu na široke seljačke mase, pa se NRPJ stoga zalaže za zajednički radničko-seljački front. U tu svrhu treba širiti i učvršćivati partijske organizacije na selu.

Agrarni program NRPJ zahtijeva eksproprijaciju svih veleposjeda iznad 30 ha, potpuno ukidanje svih ostataka feudalnih odnosa i podjelu zemlje takvih posjeda siromašnim seljacima bez naknade, te konfiskaciju svih zemljišta u posjedu crkve.

Rezolucija o fašizmu definira fašizam kao internacionalni pokret sitno-buržoaskih masa i manje svjesnih dijelova proletarijata koje je iskoristila krupna, industrijska buržoazija u borbi protiv proleterskog pokreta. Borbu radničke klase protiv fašizma treba usmjeravati u ideološkom i organizacionom pravcu, demaskiranjem kontrarevolucionarne i imperijalističke politike fašizma (ukazujući na talijanski primjer fašizma na vlasti) i demagoških parola o »vanklasnoj državi«, te stvaranjem snažne i dobro organizirane proleterske samoobrane koja bi zaštitila organizacije i institucije radničke klase. U rezoluciji su jugoslavenske nacionalističke organizacije: Orjuna, Srnao, Hanao ocijenjene kao fašističke.

Rezolucija o sindikalnom pokretu zapravo je samo prvi dio istoimene rezolucije treće zemaljske konferencije KPJ. S obzirom na javno proklamiranu političku neutralnost Nezavisnih sindikata nije se moglo javno govoriti o organizacionim vezama KPJ — NRPJ — sindikalni pokret.

Zato je u rezoluciji postavljen zahtjev za jedinstvo akcije između NRPJ, kao marksističke političke stranke, i sindikalnog pokreta. Akciono jedinstvo, za jedinstveni front, treba graditi odozdo, u svakodnevnim borbama radnika u radionicama, štrajkaško-tarifnim zajednicama i svim pokretima organiziranih radnika različitih orijentacija, te radnika koji su izvan bilo kojih sindikalnih organizacija.

Rezultati referenduma objavljeni su u svim glasilima NRPJ. Od 73 organizacije sa 3100 članova (prema 3500 koliko je imala cijela stranka), koje su na vrijeme poslale izvještaje, glasala su 2183 člana.²⁸ Za izvještaj Centralnog odbora glasala su 2073 člana, protiv 40; za rezoluciju o političkoj situaciji glasalo je 2125 članova, protiv 46; za rezoluciju o nacionalnom pitanju glasalo je 2029 članova, protiv 84; za rezoluciju o makedonskom i trakijskom pitanju glasalo je 2057 članova, protiv 44; za rezoluciju o agrarnom pitanju glasala su 2082 člana, protiv 3; te za rezoluciju o sindikalnom pitanju 2017 članova, protiv 7.²⁹

U Hrvatskoj je glasalo 687 članova NRPJ (291 iz Hrvatske i Slavonije i 396 iz Dalmacije). Rezultati su bili ovi: izvještaj Centralnog odbora dobio je 663 glasa (267 + 396); rezolucija o političkoj situaciji dobila je 481 glas (85 + 396); rezolucija o nacionalnom pitanju prihvaćena je jednoglasno (291 + 396); rezolucija o makedonskom i trakijskom pitanju dobila je 680 glasova (284 + 396); rezolucija o agrarnom pitanju dobila je 686 glasova (290 + 396); rezolucija o fašizmu dobila je 665 glasova (269 + 396) i rezolucija o sindikalnom pitanju dobila je 667 glasova (281 + 396).³⁰

Rezultati referenduma pokazuju da je stranačke dokumente o kojima se glasalo prihvatila većina članstva NRPJ. Glasovi dani »za« u referendumu bili su ujedno glasovi za koncepcije partijske ljevice koje su pobijedile i na trećoj konferenciji KPJ, za novu orijentaciju cjelokupnog pokreta koju je ta konferencija inicirala. Rezultati u Hrvatskoj veoma su zanimljivi jer pokazuju da je jednoglasno prihvaćena rezolucija o nacionalnom pitanju a ona o agrarnom sa svega jednim glasom protiv. Članstvo NRPJ u Hrvatskoj time je izrazilo podršku novoj orijentaciji u nacionalnom pitanju i novom odnosu prema seljačkim, odnosno nacionalnim pokretima u smislu akcionog radničko-seljačkog fronta. U zemlji s najjačim opozicionim nacionalnim pokretom, s najrazvijenijim pokretom seljaštva, članstvo NRPJ, odnosno KPJ, najbolje je znalo koliko su velike prednosti nove orijentacije komunističkog pokreta u Jugoslaviji.³¹

²⁸ *Radnik-Delavec*, 8. III, *Borba*, 20. III 1924.

²⁹ Ukupni zbrojevi rezultata su ponegdje netočni i brojevi su podaci stoga nesigurni. Uzimamo samo ukupne rezultate, kako su navedeni u izvještajnim tabelama, jer drugih podataka o referendumu nemamo.

³⁰ Kao što je već rečeno, u referendumu se glasalo i za listu Zemaljskog vijeća. U Zemaljsko vijeće NRPJ bili su iz Hrvatske izabrani: Ivo Bakljas iz Šibenika, Franjo Korošec iz Karlovca, Adela Pavošević iz Osijeka, Ivan Tomanić iz Zagreba i Pavao Vranjican iz Starigrada.

³¹ Zemaljsko vijeće NRPJ raspravljalo je i kasnije, nakon referenduma, o nekim važnim pitanjima partijske strategije i taktike, kao o političkoj situaciji i agrarnom pitanju, i donosilo o tome odluke i rezolucije. U tom smislu veoma je značajna i rasprava *Dure Cvijica*, Problemi naše strategije i taktike (*Borba*, marksistički časopis, 6/1924, 253–269).

Organizaciona struktura NRPJ

Razvoj organizacije NRPJ možemo podijeliti u dva razdoblja: od osnutka do travnja 1924. i od travnja 1924. do prestanka rada u prosincu iste godine. U prvom razdoblju stranačka struktura temeljila se na principima normiranim u Statutu a u drugom je razdoblju provedena reorganizacija koja je tu strukturu izmijenila u samoj osnovi — osnovnoj stranačkoj jedinici.³²

Struktura NRPJ normirana statutom bila je ovakva: Član — Pristupanje u NRPJ uvjetovano je usvajanjem partijskog programa, statuta i taktike, s obavezom za aktivan rad u stranci i izvršavanje svih odluka nadležnih partijskih organa. Spremnost na izvršavanje obaveza izražavala se u obliku pismene izjave pri stupanju u stranku. U odredbama o članu stranke precizno su razrađeni uvjeti pod kojima pripadnici određenih grupa mogu pristupiti stranci, kao i odredbe o tome tko ne može postati članom NRPJ.

Odredbe statuta o članu ukazuju na tip stranke s masovnim članstvom, ako ih promatramo sa stanovišta vezanosti člana uz stranku, te na individualno učlanjivanje u stranku, ako odredbe statuta promatramo sa stanovišta neposrednosti veze člana i stranke.

Osnovna organizaciona jedinica: Najmanje osnovne organizacione jedinice su povjereništvo i sekcija mjesne organizacije. Povjereništva se osnivaju u slučaju kad nema dvadeset članova, što je minimum za osnivanje mjesne organizacije. Sekcije su dijelovi velikih mjesnih organizacija. Mjesna organizacija osniva se od najmanje dvadeset članova i uz dozvolu najbližeg oblasnog sekretarijata. Izvršni organi osnovnih organizacionih jedinica jesu: povjerenik koji rukovodi povjereništvom i uprava mjesne organizacije koja rukovodi radom mjesne organizacije.

Srednja organizaciona jedinica: To su oblasti na koje Zemaljsko vijeće dijeli državni teritorij. U pogledu teritorija koji su pokrivala oblasti može se reći da su to bile srednje organizacione jedinice višeg stupnja, odnosno pokrajinske organizacije. Izvršni organ srednjih organizacionih jedinica bilo je oblasno vijeće, kao zborni organ u oblasti, sastavljeno od uprave mjesne organizacije onog mjesta u oblasti gdje je pokret najrazvijeniji, delegata svih partijskih organizacija u oblasti i oblasnog sekretara. Uži izvršni organ koji oblasno vijeće bira iz svojih redova bio je izvršni odbor od pet do sedam članova. Centralni odbor stranke imenovao je u središtima oblasti sekretara koji je obavljao sve poslove organizacione prirode i povezivao mjesne organizacije i oblasno vijeće s centralnim odborom stranke. Izvršni odbor oblasnog vijeća i sekretar činili su oblasni sekretarijat.

Vrhovni organi stranke: Vrhovni zborni organ NRPJ bio je Kongres posredstvom kojeg članovi upravljaju strankom. Vrhovni organ stranke

³² Osnovni su izvori za proučavanje organizacione strukture: Statut NRPJ (u bilj. 11 naveden izvor); Rezolucija o reorganizaciji Partije (*Borba*, Zagreb, 8. V 1924; Istorijski arhiv KPJ, tom II, 295–302); Tehnička uputstva za reorganizaciju partije; Tehnička uputstva za obrazovanje partijskih frakcija u sindikatima (Fond Kominterne, KI 54/1). Analiza organizacione strukture NRPJ provedena je po metodama sociologije političkih stranaka i politologije.

uži od kongresa bilo je Zemaljsko vijeće, glavni upravni, izvršni i nadzorni organ stranke, a bira ga Kongres. Izvršni organ zemaljskog vijeća bio je Centralni odbor od sedam članova koji vijeće bira iz svojih redova a djeluje permanentno. Zemaljsko vijeće biralo je iz svojih redova i dva predsjednika, dva sekretara, blagajnika i financijsku kontrolu od četiri člana.

Organizaciona struktura NRPJ normirana Statutom ima sve odlike strukture socijaldemokratskog tipa radničke političke stranke. Te su odlike izražene u teritorijalnom principu organizacije, te masovnom i individualnom obliku članstva u stranci. Statut, istina, pokazuje i tendenciju da se članstvo podvrgne kontroli aktivnosti, postoje ograničenja za pristup stranci, što pokazuje da nije riječ o jednostavnom upisivanju. Struktura organizacija NRPJ jednaka je strukturi KPJ u legalnom razdoblju njene djelatnosti.

Pri izradi Statuta NRPJ poslužio je kao predložak Statut KPJ donesen na Vukovarskom kongresu. Uspoređivanje oba statuta pokazuje da je organizacija NRPJ zasnovana na istim principima kao i organizacija KPJ u legalnom razdoblju pa su im odlike organizacione strukture zajedničke. Osim organizacione veze, koja je spajala politički i sindikalni dio komunističkog pokreta u legalnom razdoblju, a koja je morala izostati zbog javno proklamirane neutralnosti sindikata, struktura NRPJ je u svojim temeljima identična sa strukturom KPJ. A ta je struktura, kao što je rečeno, socijaldemokratska po osnovnim principima na kojima je izgrađena.

U procesu reorganizacije struktura NRPJ se, u drugom razdoblju, izmijenila u ovome:

Stranka: Proleterska politička stranka, najnapredniji, najsvjesniji i naj-revolucionarniji dio radničke klase mora biti organizatorska poluga koja rukovodi svim oblicima proleterskog pokreta. Za ostvarenje neposrednih zadataka i krajnjeg cilja neophodna joj je najuža i najčvršća veza s radnim masama, da bi je osjetile kao svoju, kao uvijek prisutnu među njima.

Struktura: Tu je temelj reorganizacije, traženje takve strukture stranke koja je najbliža radnim masama. Kako se radnim masama može najbolje približiti na radnom mjestu, osnovna stranačka jedinica mora djelovati na principu radnog mjesta — radionice, tvornice, poduzeća i sl. Stoga je produkcijski princip, odnosno princip organiziranja na radnom mjestu, proklamiran za temeljni princip nove stranačke organizacije NRPJ.

Osnovna organizaciona jedinica bila je sekcija u tri temeljna oblika: radionička sekcija, ulična sekcija i seoska sekcija. U radioničku sekciju ulazili su svi članovi stranke koji rade u jednoj radionici ili industrijskom poduzeću. Uz radioničke sekcije vezuju se i nezaposleni radnici a sekcija se može osnivati i od članova uposlenih u više susjednih radionica. U uličnu sekciju ulaze oni članovi stranke koji nisu uposleni u proizvodnji. Seoska sekcija obuhvaća određeno selo (ili šire područje) i vezuje se uz najbližu partijsku organizaciju u gradu.

Izvršni organi sekcija bili su sekcijiski sekretar u manjim i uprava u većim sekcijama.

Mjesna organizacija, kao organizaciona jedinica višeg stupnja od sekcije, formirala se na većem području, osobito u većim gradovima. Dijelila se na kvartove ali ne po principu stanovanja, već uz najveća industrijska poduzeća u svojoj okolini. U kvartove su ulazile sve radioničke i ulične sekcije na njihovu području. Izvršni organ mjesne organizacije bila je mjesna uprava, u kojoj su u većini morali biti radnici, a izvršni su organi kvarta kvartovska uprava i sekretar.

Reorganizacijom nisu bile zahvaćene srednje organizacione jedinice NRPJ (oblasti) ni vrhovni organi stranke.

Vanstranačke organizacije: Djelovanje članova NRPJ u vanstranačkim organizacijama zasnivalo se na principu partijskih frakcija. Frakcije su definirane kao partijska tijela koja rade u institucijama izvan partije a po njenim uputstvima.

Promjene u strukturi NRPJ, koje su izvršene reorganizacijom, temeljile su se na novoj organizaciji KPJ koju je inicirala Treća konferencija KPJ u svojoj rezoluciji o organizacionom pitanju. Nova organizacija KPJ temeljila se na čelijama, kao osnovnim organizacionim jedinicama, koje su djelovale prvenstveno na produkcionom principu a samo tamo gdje je to bilo nemoguće na teritorijalnom. Odluke Treće konferencije o prelasku na produkcionu princip za osnovne partijske jedinice bile su početak procesa reorganizacije KPJ u pravu komunističku partiju po strukturi organizacije — početak procesa njene boljševizacije. Tu je reorganizaciju, prilagođenu legalnom djelovanju, slijedila i NRPJ. Iako prilikom reorganizacije nisu vršene izmjene u srednjim organizacionim jedinicama i vrhovnim organima stranke, struktura NRPJ bila je bitno izmijenjena. Kako je struktura srednjih i viših organizacionih jedinica uvijek teritorijalna, obilježje stranačkoj strukturi daju upravo osnovne jedinice. Reorganizacijom su izmijenjene baš te jedinice koje su od teritorijalnih postale produkcione. Od tipično socijaldemokratske organizacione strukture NRPJ je stoga reorganizacijom imala steći odlike komunističkog tipa radničke političke stranke.

Kako je NRPJ bila izložena neprestanoj mogućnosti zabrane, što se i dogodilo, velika je pažnja posvećena prijelazu u ilegalnost. Mjesne su organizacije morale izdvojiti one članove na čiju se aktivnost može računati i u slučaju zabrane i podijeliti ih u manje grupe od tri do pet članova. Stranačku arhivu trebalo je pohraniti kod pouzdanih osoba a centralnom odboru i oblasnim sekretarijatima poslati sigurne adrese za korespondenciju jer će tek na te adrese centralni odbor slati svoje tajne adrese.

Odnos NRPJ i KPJ bio je organizaciono definiran još na trećoj zemaljskoj konferenciji KPJ. KPJ, NRPJ i Nezavisni sindikati definirani su na toj konferenciji kao dijelovi jedinstvenog pokreta čije je jezgro ilegalna KPJ. Da bi svi ti »forumi pokreta« djelovali kao jedinstvena cjelina i u suglasnosti, ustanovljeni su principi uzajamnog predstavljanja. Tako su članovi rukovodećih (izvršnih) organa KPJ na svim nivoima (od vrhovnih organa do osnovnih organizacija) ulazili obavezno u rukovodeće organe NRPJ. U Centralnom odboru NRPJ bila su četiri člana Izvršnog odbora KPJ. KPJ je rukovodila cjelokupnim pokretom i njene su odluke bili dužni članovi Partije disciplinirano ostvarivati u NRPJ i u sindikatima

putem frakcija. Iako je NRPJ bila nesumnjivo čvrsto vezana za KPJ, kao i Nezavisni sindikati, ne bismo je mogli definirati samo kao legalni oblik djelovanja KPJ. Ona je bila posebna stranka, o čemu svjedoči (uz poseban program, organizaciju, stranačku štampu i ostale aktivnosti) još i odnos članova kojih je u NRPJ bilo više nego u KPJ, jer su svi članovi KPJ morali biti u NRPJ ali ne i obrnuto. Sličan je odnos bio i između KPJ i Nezavisnih sindikata. Činjenica je ipak da su i NRPJ i Nezavisni sindikati kao posebne organizacije bili širi dijelovi jedinstvenoga komunističkog pokreta kojim je rukovala KPJ.

Organizacija NRPJ u Hrvatskoj

Na području Hrvatske djelovale su dvije oblasne organizacije NRPJ. Zagrebačka oblasna organizacija obuhvaćala je područje pokrajine Hrvatske i Slavonije a splitska oblast je obuhvaćala područje pokrajine Dalmacije. U Zagrebu i u Splitu, kao najjačim centrima komunističkog pokreta, bila su sjedišta oblasnih vijeća i oblasnih sekretarijata. Kako su obje oblasne organizacije pokrivala veliki teritorij, možemo ih smatrati zapravo pokrajinskim organizacijama (srednjim organizacionim jedinicama višeg stupnja). Između oblasti i osnovnih organizacionih jedinica nije bilo stranačke strukture već su se vezivale neposredno. Stoga je shema organizacije NRPJ u Hrvatskoj bila ovakva: oblast — mjesna organizacija — povjereništvo — članstvo.

Potkraj 1923. godine djelovala je na području Hrvatske 31 organizacija NRPJ od ukupno 95 organizacija u cijeloj zemlji. U Hrvatskoj i Slavoniji bilo je 14 organizacija a u Dalmaciji 17. Od oko 3500 članova NRPJ bilo je u cijeloj Hrvatskoj 1026, 576 u Dalmaciji i 450 u Hrvatskoj i Slavoniji.⁸³ Prema jednom izvještaju u siječnju 1924. bilo je u NRPJ 196 organizacija, u Hrvatskoj 51, u zagrebačkoj oblasti 28, a u splitskoj 23 organizacije. Najbrojnije su u čitavoj NRPJ bile organizacije sa 1—5 članova, također u zagrebačkoj oblasti a u splitskoj sa 10—20 članova. U isto vrijeme KPJ je imala 975 članova a NRPJ 3619. U Hrvatskoj je bilo 273 člana KPJ i 1289 članova NRPJ, u zagrebačkoj oblasti 136 članova KPJ i 577 članova NRPJ, a u splitskoj 137 članova KPJ i 712 članova NRPJ.⁸⁴ Potkraj 1924. NRPJ je imala 121 organizaciju, i to 40 povjereništava sa 3—20 članova i 81 organizaciju s više od 20 članova. Ukupno je bilo u stranci 3729 članova. U Hrvatskoj je bilo 26 organizacija i 14 povjereništava sa 1220 članova, od toga u zagrebačkoj oblasti 13 organizacija i 10 povjereništava sa 650 članova a u splitskoj 13 organizacija i 4 povjereništava sa 570 članova.⁸⁵ U KPJ je u isto vrijeme (u prosincu 1924) bilo u Dalmaciji 578 članova a u Hrvatskoj i Slavoniji oko 500.⁸⁶ U siječnju 1925. godine KPJ je imala 2300 članova u Jugoslaviji.

⁸³ Izvještaj Centralnog odbora NRPJ za referendum, *Radnik-Delavec*, Beograd, 27. I 1924.

⁸⁴ Izvještaj »Miloševića« (Sime Miljuša, organizacionog sekretara KPJ) Organizacionom birom Kominterne, KI 1925/25.

⁸⁵ Izvještaj Kominterni o stanju u NRPJ, KI 1924/33.

⁸⁶ Izvještaj »Nika« (Sime Miljuša) Centralnoj registracionoj komisiji KPJ, KI 1924/90.

Porast članstva u odnosu na 1924. godinu rezultat je priliva aktivnih članova NRPJ u KPJ jer su se u to vrijeme organizacije NRPJ slijele s onima KPJ. U Hrvatskoj je tada registrirano 800 članova KPJ, u Hrvatskoj i Slavoniji 450, a u Dalmaciji 350.³⁷

Sačuvani su i podaci o socijalnom sastavu, dužini partijskog staža, o dobi i spolu članova NRPJ. Podaci su s kraja 1924. i odnose se samo na stranku u cjelini.³⁸ Po socijalnom sastavu bilo je u NRPJ 65% radnika, 32% sitnih posjednika i 3% intelektualaca. Po partijskom stažu, 20% članova NRPJ pripadalo je socijaldemokratskim strankama (upisani do 1914) a 80% članova je revolucionarnom pokretu pristupilo u razdoblju od 1919. do 1924. godine. Starost članova kretala se ovako: do 24 godine bilo je 23% članova, od 24 do 30 godina 35% članova, od 30 do 40 godina 23% članova, od 40 do 50 godina 16% članova a iznad pedeset godina bilo je 3% članova. NRPJ je imala 98,5% muških i svega 1,5% ženskih članova. Podaci pokazuju da je po socijalnom sastavu prevladavalo radništvo (zanatsko i industrijsko), da je velika većina članova pripadala generaciji koja je revolucionarnom pokretu pristupila poslije osnivanja Komunističke partije u Jugoslaviji, da su s obzirom na dob članovi NRPJ bili pretežno ljudi u punoj snazi (od 24 do 40 godina). Izrazito pada u oči veoma nizak postotak ženskog članstva. Velika je šteta što su ti jedini statistički podaci, kojima raspolazemo, sačuvani u sumarnom obliku za cijelu Jugoslaviju jer bi bili mnogo indikativniji po pokrajinama (s obzirom na broj industrijskog proletarijata, angažiranost žena u političkom pokretu i sl. što je bilo bez sumnje različito, promatrano u jugoslavenskim zemljama pojedinačno).

Organizacije i povjereništva NRPJ, za koje su sačuvani podaci, djelovali su u Hrvatskoj u ovim mjestima (50): Bjelovar, Brodska Varoš, Čaprag, Čugovec, Delnice, Dubrovnik, Đurđevac, Grohote, Gradac, Hreljin, Igrane, Imotski, Ježevo, Karlovac, Kaštel Gomilica, Kaštel Kambelovac, Kaštel Lukšić, Kaštel Sućurac, Komiža, Koprivnica, Krapina, Križevci, Lipik, Makarska, Metković, Novigrad, Novska, Ogulin, Omiš, Osijek, Pakrac, Preseka, Prvić Luka, Sinj, Sisak, Slavonski Brod (Brod na Savi), Slavonska Požega, Solin, Split, Starigrad, Sušak, Šibenik, Trogir, Varaždin, Virovitica, Vodice, Vrbanj, Vukovar, Zagreb.³⁹

Vrlo interesantnu usporedbu mjesta u kojima su djelovale organizacije NRPJ i onih u kojima je bilo ili članova ili organizacija KPJ možemo učiniti na žalost jedino za Dalmaciju jer je sačuvan popis mjesta (27) u kojima su djelovale ilegalne organizacije i članovi KPJ u prosincu 1924. godine: Brač, Blato, Dubrovnik, Dugi Rat, Gradac, Imotski, Igrane, Kaštel Gomilica, Kaštel Kambelovac, Kaštel Lukšić, Kaštel Stari, Kaštel Sućurac, Komiža, Makarska, Omiš, Prvić Luka, Sinj, Solin, Split, Starigrad, Šibenik, Šolta, Trogir, Vis, Vodice, Vrbanj, Vrbovsko.⁴⁰ Što je

³⁷ Izvor kao u bilj. 34. Zanimljivo je da je u toj statistici zabilježen pad članstva u odnosu na podatke koje je Miljuš prije prezentirao Centralnoj registracionoj komisiji.

³⁸ Izvor kao u bilj. 35.

³⁹ Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske (A-IHRPH), ZB-S-14/90-1; A-IHRPH, Fond II, kutija I, fascikl 12. Izvještaj Uprave grada Beograda Ministarstvu unutrašnjih dela, Odeljenju za državnu zaštitu; *Radnik-Delavec*, Beograd, 16. II 1923.

⁴⁰ Izvor kao u bilj. 36.

članova i organizacija KPJ bilo u više mjesta (27) nego organizacija i povjereništava NRPJ (22) može objasniti činjenica da su komisije za registraciju članova KPJ bilježile i mjesta u kojima je bio ma i jedan član KPJ, dok su u sačuvanim spiskovima NRPJ zabilježena samo ona mjesta u kojima su djelovale organizacije ili povjereništva.

Organizacija NRPJ u Hrvatskoj činila je oko trećinu ukupne organizacije stranke. Većina članstva bila je organizirana u većim industrijskim centrima i njihovoj okolini ali je bilo i seoskih organizacija i povjereništava. Najjači centri okupljanja bili su Split i Zagreb. Utjecaj NRPJ je bez sumnje prelazio okvire njenih organizacija jer je postojao širi krug pristaša pretplatnika *Borbe* i glasača za NRPJ na izborima. Stoga samo po organizacionoj mreži ne možemo ocjenjivati širinu i značenje političkog utjecaja NRPJ u Hrvatskoj.

Osnovna obilježja djelatnosti NRPJ u Hrvatskoj

Dvogodišnja djelatnost NRPJ u Hrvatskoj, kao i u cijeloj Jugoslaviji, bila je usmjerena u tri osnovna pravca: izgradnji horizontalne mreže organizacija i njihovom vertikalnom povezivanju, izgradnji stranačke strategije i taktike, većim političkim akcijama (skupštinski izbori 1923. godine, organizacija proletherske samopomoći, organizacija proletherske samoobrane u borbi protiv nacionalističkih organizacija, rad na ostvarenju jedinstvenog fronta proletarijata i radničko-seljačkog fronta, organiziranje zborova i prvomajskih proslava).

Teorijske diskusije, spor s opozicijom. U Hrvatskoj su, kao i u cijeloj zemlji, vođene u toku 1923. godine javne rasprave o nacionalnom pitanju i pripremana izrada novih programskih dokumenata stranke za zemaljsku konferenciju. Diskusija o nacionalnom pitanju vođena je na stranicama *Borbe* koja je, nakon zabrane *Fabrike i njive*, ostala jedino glasilo stranke u Hrvatskoj. Rasprava o nacionalnom pitanju i izrada novoga partijskog nacionalnog programa zauzele su značajno mjesto u aktivnosti NRPJ u Hrvatskoj. Osobito je bio značajan udio hrvatskih komunista u diskusiji — studije Augusta Cesarca o nacionalnom pitanju, povijesnoj genezi hrvatskog pokreta i o Radićevoj HRSS, diskusije Đure Cvijića, rezolucija o nacionalnom pitanju, kojoj je bio autor, i studija o partijskoj strategiji i taktici. Prilozi hrvatskih teoretičara i aktivista pozitivno su se uklapali u napore koje je tada činila partijska ljevica da komunističkom pokretu nađe adekvatne organizacione i idejno-teorijske smjernice. Ljevica, koje su dio bili i istaknuti hrvatski komunisti, okupljala je tada najprogressivnije snage u KPJ. Veoma je značajno ovdje upozoriti da su razumijevanje za hrvatsko pitanje pokazivali i srbijanski i slovenski ljevičari koji su zastupali vrlo radikalne prijedloge za njegovo rješenje. Partijska ljevica tada je okupljala najbolje komuniste svih jugoslavenskih naroda u nedjeljivu cjelinu. Neosporne su njihove zasluge u postavljanju pozitivnih temelja programske i organizacione orijentacije komunističkog pokreta u Jugoslaviji. To se osobito odnosi na nacionalno pitanje, odnos prema seljaštvu i novu, lenjinsku strukturu organizacije.

Negativne posljedice sukoba frakcija, frakcijske borbe u KPJ, odrazile su se, na žalost, i na djelatnost NRPJ. To se osobito vidjelo u sporu Centralnog odbora NRPJ s opozicionom grupom Živote Milojkovića, što je zapravo bio sukob ljevičarskog rukovodstva KPJ s desnom frakcijom oko provođenja nove partijske politike. U tom su sporu sve dalmatinske organizacije pružile bezrezervnu podršku Centralnom odboru NRPJ (što znači i rukovodstvu KPJ), osuđujući i teorijske koncepcije opozicije i njene praktične postupke. Dalmatinske organizacije zahtijevale su isključenje opozicije iz NRPJ i izražavale solidarnost s »ljevičarskim gledanjem«.⁴¹ Zagrebačka organizacija ocijenila je spor drugačije. Osudila je gledišta Živote Milojkovića i korištenje sindikalnog lista od opozicije, zahtijevala da se prema svim članovima Partije koji su odbili provođenje partijskih rezolucija primijene statutarne odredbe, ali je istodobno smatrala da je Centralni odbor i sam upadao u oportunističke i nije dosljedno provodio usvojene rezolucije. Za rješenje spora zagrebačka je mjesna organizacija, nasuprot Centralnom odboru, predlagala sazivanje izvanrednog kongresa.⁴² Takav stav zagrebačke organizacije bio je posljedica frakcijskih sukoba u njoj. O tome ima dosta sačuvanih podataka. Na posljednjem oblasnom vijeću NRPJ u Zagrebu, u studenom 1924, bila je čak prihvaćena rezolucija koja je isticala da je oblasni sekretarijat ispoljio premalo aktivnosti »uslijed frakcijskih borbi«.⁴³ Velikih problema imali su u vezi s time oblasni sekretari Vladimir Čopić i Ante Ciliga. U Zagrebu je djelovao istaknuti desničar Gavra Predojević a organizacioni sekretar zagrebačke oblasti bio je jedan od najbližih suradnika Sime Markovića — Ljuba Radovanović. Nasuprot već spomenutoj jednodušnoj podršci Centralnom odboru, organizacija iz Dalmacije i one iz Hrvatske i Slavonije bile su podijeljene. Za podršku Centralnom odboru izjasnilo se 13 organizacija a 7 je zahtijevalo da se spor riješi na kongresu. Svega 5 organizacija, koje su sudjelovale u izjašnjavaњу, zatražilo je isključenje opozicije.⁴⁴ Ti podaci ukazuju na probleme u radu partijske organizacije zagrebačke oblasti zbog frakcijskih sukoba. No ti su sporovi uskoro likvidirani i uspostavljena je tijesna suradnja s centralnim rukovodstvom. Posebno je značajno da većina članstva frakcijske sukobe nije željela prihvatiti i da ih je oštro osuđivala stoga što su već tada lavirali na granici borbe principa i ličnih sukoba.

Organizacije, oblici organiziranja i veće akcije. Među najjače organizacije NRPJ u Hrvatskoj, osim u Zagrebu i Splitu, ubrajale su i one u Slavonском Brodu i Osijeku.⁴⁵ Ako ih ocjenjujemo po veličini, po sredini u kojoj djeluju i po sastavu, možemo uočiti tri tipa organizacija NRPJ u Hrvatskoj. Organizacije u velikim i većim gradskim centrima brojčano su vrlo

⁴¹ Usp. *Okovani radnik*, Beograd 6. studenog 1924. U istom broju lista zabilježeni su i rezultati spora s opozicijom u NRPJ. Od 88 organizacija koje su se izjašnjavale o sporu, 79 je podržalo liniju Centralnog odbora.

⁴² Izvor kao u bilj. 41. »Organizacije NRPJ o sporu u Partiji. Mesna organizacija u Zagrebu«. Većina od 106 članova zagrebačke organizacije izjasnila se za ocjenu spora i spomenuti prijedlog za njegovo rješenje. Protiv je glasao 1 član organizacije a 4 su se uzdržala.

⁴³ A-IHRPH, ZB-S-14/90-1.

⁴⁴ Izvor kao u bilj. 41.

⁴⁵ Izvor kao u bilj. 43.

snažne a po sastavu mješovite jer odražavaju strukturu stanovništva i imaju obično veliki postotak industrijskog radništva i inteligencije ali i sitnih obrtnika i kod njih uposlenih radnika. Organizacije u manjim gradovima imaju isti sastav kao veliki gradovi, ako je riječ o industrijskim centrima, a ako su mjesta bez industrije ima prilično malih obrtnika i obrtničkog radništva, ali u dalmatinskim gradovima i težaka. Seoske organizacije djeluju u selima gdje imaju dosta članova a u selima s manje članova osnivaju se povjereništva u okviru većih organizacija. Uz članstvo NRPJ postoji i krug stranačkih pristasa i simpatizera koji nisu organizaciono vezani uz stranku ali se solidariziraju s njenom politikom i programskim koncepcijama. U partijskim dokumentima često se spominju takvi simpatizeri (kod seljaštva su to obično pripadnici lijevog krila HRSS).

Organizacionim formama djelatnosti NRPJ u Hrvatskoj pripada i organizacija radničke obrane ili proleTERSKE samoobrane.⁴⁶ To su bile posebne grupe za zaštitu i osiguranje proleTERSkih akcija i radništva od napada nacionalističkih organizacija, posebno Orjune. U Hrvatskoj su najbrojnije i najbolje organizirane bile u Dalmaciji a imale su i najveće iskustvo s obzirom na neprestane sukobe s Orjunom u Splitu.⁴⁷ Najpoznatiji sukob s Orjunom u Splitu zbio se u kolovozu 1923. prilikom proslave »Jadranske straže«, kada su radnici oslobodili iz redarstvenog zatvora svoje uhapšene drugove a zatim raspršili akcionu četu Orjune koja ih je dočekala u zasjedi.⁴⁸ U Zagrebu i Osijeku također je vrlo uspješno djelovala radnička obrana (po kvartovima). U Zagrebu su radničke udarne grupe polazile i posebnu obuku u Tuškancu.⁴⁹

Jedan od oblika organiziranja proleTERSKE samopomoći bile su i organizacije Međunarodna radnička pomoć (IRP) i Crvena pomoć (CP) koje su imale znatnog uspjeha u Hrvatskoj. Dok je IRP imala za cilj pružanje pomoći radničkim masama u slučaju prirodnih katastrofa, nezaposlenosti i velikih štrajkova, CP ili Crvena proleTERSka pomoć imala je zadatak da pomaže političke zatvorenike, političke emigrante i njihove obitelji.⁵⁰

Djelatnost NRPJ odvijala se i posredstvom sportskih društava (osobito uspješno u Dalmaciji); održavana su predavanja, proslave značajnijih datuma iz povijesti međunarodnog radničkog pokreta, organizirane su i partijske škole na koje su u zagrebačkoj oblasti odlazili kao predavači članovi oblasnog sekretarijata NRPJ i aktivisti iz Zagreba.⁵¹ U nastojanju da se što više razvija djelatnost na selu, u Zagrebu je u svibnju 1924. održana seljačko-radnička konferencija kojoj je prisustvovalo 18 delegata iz 13 kotara u Hrvatskoj i Slavoniji, članova NRPJ i njenih simpatizera, članova HRSS-a.⁵² Pokušaji tješnje suradnje NRPJ i HRSS na liniji

⁴⁶ Izvori spominju različite nazive: radničke obrambene čete, obrambene čete, proleTERSKE akcione čete, radnička obrana, radničke udarne grupe.

⁴⁷ A-IHRPH, MG-57/1-1. Sjećanja Vicka Jelaske.

⁴⁸ *Borba* od 23. i 30. kolovoza 1923. O sukobima s Orjunom u Splitu usp. i *J. Cazi*, *Nezavisni sindikati*, II, 307-308.

⁴⁹ Usp. *J. Cazi*, n. dj. II, 319 i sjećanja B. Maslarića (A-IHRPH, MG-62/III-3).

⁵⁰ *Radnička borba*, Zagreb, 28. XI i 5. XII 1924.

⁵¹ A-IHRPH, ZB-S-14/90.

⁵² *Borba*, Zagreb, 15. V i 29. V 1924.

radničko-seljačke fronte nisu uspjeli, jer HRSS, i nakon pristupanja Seljačkoj internacionali, nije željela promijeniti svoj odnos prema revolucionarnom radničkom pokretu. Jedini slučaj suradnje dogodio se u okviru protestnih akcija u povodu događaja u Trbovlju. Tada je poziv na protestni zbor u Zagrebu uz NRPJ, Nezavisne sindikate i Hrvatski radnički savez (HRS) potpisala i HRSS. Poziv su od građanskih stranaka potpisale i Hrvatska zajednica i Hrvatska Starčevićeva stranka prava. Zbor je bio redarstveno zabranjen pa su se HRSS i spomenute opozicione građanske stranke povukle.⁵³

U obje godine djelatnosti NRPJ u Hrvatskoj uspješno su provedene prvomajске proslave. U Zagrebu je prvomajska proslava 1923. godine održana u Maksimiru, jer je redarstvo zabranilo održavanje bilo kakvih manifestacija na gradskom području. Osim skupa u Maksimiru, organiziran je i popodnevni izlet u Šestine s predavanjem o značenju Prvog maja i ostvarena puna obustava rada.⁵⁴ U Splitu je prvomajska manifestacija bila zabranjena, a prvomajski letak zaplijenjen. Ipak je ostvarena potpuna obustava rada; oko 1500 radnika demonstriralo je protiv zabrane prvomajskog zbora a održana je i prvomajska zabava.⁵⁵ God. 1924. u Zagrebu je Prvog maja bila ostvarena potpuna obustava rada (i tramvajskog prometa), a u kinu »Balkan« održana je proslava kojoj je prisustvovalo oko 5000 radnika (u dvorani kina i u dvorištu pred kinom). U znaku jedinstvenoga radničkog fronta proslavi su prisustvovali i grafički radnici i tramvajci (sindikalno organizirani pretežno u HRS). Poslije podne je prvomajska zabava održana na Okrugljaku.⁵⁶ U Slavanskom Brodu održan je zbor, u Osijeku je skupštinu prekinula policija, pa je poslijepodne nastavljena na zabavi kojoj je prisustvovalo oko 1200 radnika. U Križevcima je provedena potpuna obustava rada i održan zbor s oko 200 radnika i prvomajska zabava. Proslave su održane i u Bjelovaru, Bakru i Okučanima. U Splitu je bila provedena potpuna obustava rada i održan zbor s oko 1500 prisutnih. Zabilježene su i proslave u Makarskoj, Varaždinu, Sisku, Đurđenovcu i Špišić-Bukovici.⁵⁷

I 1923. i 1924. proslavljene su godišnjice oktobarske revolucije. Među značajne akcije treba svakako ubrojiti i onu za osnivanje fonda *Borbe* i organiziranje mreže odbora za štampu.

Najveća akcija NRPJ u Hrvatskoj bez sumnje su demonstracije i generalni štrajk u Zagrebu, organizirani u znak protesta zbog rudara koje su ubili orjunaši u Trbovlju 1. lipnja 1924. godine. Akcija je u prvoj fazi okupila uz revolucionarno krilo i građansku opoziciju koja se, kao što je već spomenuto, povukla poslije redarstvene zabrane. U demonstracijama i generalnom štrajku sudjelovao je uz Nezavisne sindikate i HRS a socijalistički Glavni radnički savez odbio je suradnju. U toj velikoj akciji na poseban je način izražena solidarnost s proletarijatom Slovenije, tiskanjem

⁵³ A-IHRPH, Fond I, kutija 2, fascikl 12 (Izveštaj Predsjedničkog ureda Kraljevskog redarstvenog ravnateljstva u Zagrebu velikom županu zagrebačke oblasti od 10. lipnja 1924).

⁵⁴ *Borba*, Zagreb, 12. svibnja 1923.

⁵⁵ *J. Cazi*, n. dj., II, 335.

⁵⁶ *Borba*, 8. svibnja 1924, *Radnik-Delavec*, 4. svibnja 1924.

⁵⁷ *Usp. J. Cazi*, n. dj. II, 344–346.

»Slovenske priloge *Borbe*« i »posebne izdaje *Borbe*« na slovenskom jeziku koji su objavljivali vijesti o trbovljanskim događajima umjesto onemogućenog ljubljanskog *Glasa svobode*. Sudjelovanjem seljaštva iz zagrebačke okolice u generalnom štrajku, u neposrednoj akciji ostvaren je radničko-seljački savez. U izvorima je zabilježeno da je u generalnom štrajku i demonstracijama sudjelovalo oko 20.000 radnika.⁵⁸

NRPJ na skupštinskim izborima 1923. godine. Bila je to prva njena akcija poslije osnivanja, jer su izbori održani 18. ožujka. U Hrvatskoj je NRPJ istakla kandidatske liste u pet izbornih okruga: zagrebačkom, gradu Zagrebu, požeškom, modruško-riječkom, te izbornom okrugu Kotor—Split—Dubrovnik. U sedam preostalih izbornih okruga nisu isticane liste NRPJ. U cijeloj Jugoslaviji NRPJ je dobila 24.321 glas ili 1,1% od ukupno danih glasova i bila je najjača po broju glasova u grupi stranaka koje su ostale bez mandata. U cijeloj Hrvatskoj je dobila 7959 glasova, u Hrvatskoj i Slavoniji 5313 a u Dalmaciji 2646 glasova. U izbornom okrugu Kotor—Split—Dubrovnik dobila je NRPJ 3,8% glasova, u modruško-riječkom 3,7% glasova, u zagrebačkom izbornom okrugu 1% glasova, u gradu Zagrebu 7% glasova, u požeškom izbornom okrugu 2,4% glasova. U svim okruzima pobijedila je HRSS. Najveći postotak glasova za NRPJ bio je u gradu Zagrebu i južnodalmatinskom izbornom okrugu. Ako uspoređujemo izborne kotare prema broju glasova danih za NRPJ, vidjet ćemo da je najviše glasova dobila u industrijskim centrima (Split, Zagreb, Sušak, Slavonski Brod, Karlovac) ali se ističu i manja mjesta kao Hvar (na petom mjestu) i Krk s Kastvom (na osmom mjestu). Ako glasove izražene u postocima rasporedimo po izbornim kotarima, prvi je Sušak (17,1%), drugi Split (7,6%) pa Hvar (7,5%), Slavonski Brod (7,3%), grad Zagreb (7%), Crikvenica (6,7%) i Novi (6,7%). U usporedbi sa SPJ, u tri izborna okruga, gdje su obje stranke istakle liste, NRPJ je dobila znatno više glasova. U požeškom izbornom okrugu NRPJ je dobila 1285 glasova a SPJ 522, u zagrebačkom izbornom okrugu NRPJ je dobila 1096 a SPJ 492 glasa i u gradu Zagrebu NRPJ dobila 1249 glasova a SPJ 269. Ako uspoređujemo izborne rezultate NRPJ s onima KPJ na izborima za Ustavotvornu skupštinu, onda je NRPJ u cijeloj zemlji dobila 174.415 glasova manje od KPJ, odnosno 87,76% manje. U Hrvatskoj je dobila u zagrebačkom izbornom okrugu 1747 glasova manje, u požeškom 2577 glasova manje, u modruško-riječkom 3271 glas manje, u okrugu Kotor—Dubrovnik—Split 5428 glasova manje i u gradu Zagrebu 2605 glasova manje od KPJ. Od ukupno 83 poslanička mandata u Hrvatskoj HRSS je osvojila 59.⁵⁹ Tako su izborni rezultati ukazali na značenje nacionalnog pitanja i bili jedan od neposrednih povoda da KPJ preispita svoj odnos prema tom pitanju. Za stavljanje nacionalnog pitanja u red najznačajnijih za partijsku strategiju i taktiku zalagali su se osobito hrvatski komunisti, što je posve razumljiva posljedica i izbornih rezultata.

⁵⁸ Usp. Prvi junij 1924. v Trbovljah. Stenografski zapisnik kazenske razprave v Celju dne 25. 26. i 27. novembra 1924, Ljubljana 1964. Uredio France Klopčič; Stanislava Koprivica-Oštrič, O djelatnosti NRPJ u Zagrebu, Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva svjetska rata, I, 1968, 200—202.

⁵⁹ Svi statistički podaci prema; Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca održanih 18. marta 1923. godine. Izradio dr Laza M. Kostić, izdanje Narodne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd 1924.

Dvogodišnjim djelovanjem NRPJ komunistički pokret u Hrvatskoj postigao je mnogo u svom napretku. Ta pozitivna bilanca zasjenjuje, iako ne pokriva, već tada zabilježene negativne utjecaje frakcijskih borbi na opći polet pokreta. Iako se 1924. nisu jače izrazili jer su bili brzo prevladani, frakcijski sukobi su pokazali koliko i tako kratak utjecaj može štetiti razvoju pokreta.

Zabrana djelatnosti NRPJ

Odlukom ministarskog savjeta od 11. srpnja i telegrafskim naređenjem ministra unutrašnjih dela od 12. srpnja 1924. zabranjen je rad NRPJ i Saveza radničke omladine Jugoslavije (SROJ). U telegramu ministra unutrašnjih dela nisu bili točno navedeni nazivi stranaka, jer je težište zabrane bilo u naredbi da se »odmah silom vlasti rasture sve komunističke organizacije, ma pod kojim imenom one postojale« po čl. 1 Zakona o zaštiti države.⁶⁰ Ministar unutrašnjih dela poslao je 12. srpnja i poseban telegram koji se odnosio na sindikate. Naredio je da se na sindikalne organizacije, koje su »zakoračile u komunističku akciju«, primijeni čl. 15 Zakona o zaštiti države.⁶¹ Ocjena o tome prepuštena je redarstvenim organima, pa je tako, privremeno, bila zabranjena i djelatnost Nezavisnih sindikata, dok se ne utvrdi jesu li imali veze sa zabranjenom NRPJ, što je imalo za posljedicu da su mnoge sindikalne organizacije ostale zatvorene. Javnosti nisu bili poznati šifrirani i tajni telegrami ministra unutrašnjih poslova, pa se već tada smatralo da je zabrana od 11. srpnja obuhvatila i Nezavisne sindikate. Vodstvo KPJ, odnosno NRPJ, nadalo se da će dolaskom vlade opozicionog bloka zabrana biti skinuta, no ta je vlada na pismeni zahtjev delegacije NRPJ i SROJ (koja je posjetila predsjedništvo vlade) 1. kolovoza dozvolila samo rad Nezavisnim sindikatima. Zabranu NRPJ i SROJ ta je vlada potvrdila 15. rujna naređenjem Pokrajinskoj upravi u Zagrebu, svim velikim županima i upravi grada Beograda.⁶²

U prosincu 1924. ministar unutrašnjih poslova treće vlade Pašić-Pribičevićeve koalicije upozoravao je područne organe na telegram od 12. srpnja i zahtijevao da se ne toleriraju nikakve akcije NRPJ, jer ta stranka *pravno* više ne postoji.⁶³ Odluka o zabrani nije nikada formalno uručena vodstvu NRPJ pa se to iskoristilo za nastavak rada sve do kraja 1924. godine. Kad je NRPJ na početku 1925. godine prestala djelovati, jer su se njene organizacije slile s organizacijama KPJ, prestao je i lanac zabrana kojima se njena djelatnost ocjenjivala kao komunistička i stavljala pod udar Zakona o zaštiti države.

⁶⁰ A-IHRPH, Fond II, kutija I, fascikl 9 (Ministarstvo unutrašnjih dela Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Kabinet Pov. K.Br. 786).

⁶¹ A-IHRPH, Fond II, kutija II, fascikl 12 (Veliki župan zagrebačke oblasti, Broj 975 Pr. v. ž. - 1924).

⁶² A-IHRPH, Fond II, kutija I, fascikl 9 (MUD, Pov. D. Z. Br. 16983).

⁶³ A-IHRPH, Fond II, kutija I, fascikl 12 (MUD, Pov. D. Z. Br. 21495).

Zaključci

Nezavisna radnička partija Jugoslavije, osim KPJ u 1919. i 1920. godini, bila je jedina radnička politička stranka lijevog, komunističkog krila u radničkom pokretu međuratnog razdoblja. Postojanje legalne stranke, njena glasila i teorijski časopis omogućili su žive javne rasprave o daljnjoj programskoj, organizacionoj i akcionoj orijentaciji komunističkog pokreta u Jugoslaviji. Ostvareni su značajni rezultati u izgradnji strategije i taktike komunističkog pokreta, zacrtan novi odnos prema nacionalnom i agrarnom pitanju, što je bilo osobito značajno za razvoj pokreta u Hrvatskoj. U organizacionom pitanju utemeljena je nova struktura i KPJ i NRPJ. Djelovanje NRPJ utjecalo je i na porast članstva KPJ jer se najaktivniji kadar, odgojen u NRPJ, po prestanku njena djelovanja, uključio u organizaciju KPJ.

Zahvaljujući rezultatima ostvarenim u toku svoje dvogodišnje djelatnosti, NRPJ je označila početak razdoblja u kojem je komunistički pokret počeo prevladavati posljedice zabrane (izolacija, malobrojno članstvo, nepostojanje cjelovite mreže organizacija) i, gradeći novu stratešku orijentaciju i novu strukturu organizacije, počeo razbijati обруч izolacije u kojem se našao 1921. godine. Zbog svega toga period djelatnosti NRPJ možemo smatrati i veoma značajnim razdobljem u povijesti ilegalne djelatnosti komunističkog pokreta u Hrvatskoj i Jugoslaviji.

SUMMARY

A study of the history of the Autonomous Workers' Party in Yugoslavia (NRPJ) is significant for a number of reasons. Apart from the Yugoslav Communist Party during the time when it operated legally, this was the only workers' political party in the period between the wars which represented the views of the revolutionary wing of the workers' movement and based its activities on their views. Hence the history of the NRPJ is not only a significant component in the history of the revolutionary workers' movement, but as well in the history of the entire workers' movement in Yugoslavia between 1919 and 1941. Studying the distinctive features of the NRPJ as a political party, its ideology and its organization is significant for the synthesis and typology of Yugoslav political parties in general.

This study reconstructs the formation of the NRPJ, from the first initiative to the territorial founding conference, then the beginning of activities in Croatia. Programmatic documents are analyzed (theoretical and action programs), as well as further activities in this area; a discussion of the national question, a referendum in the party where membership was clarified, and on the new programmatic orientation of the party (new views on the national and agrarian issue, the organization of a united proletarian front and a worker-peasants' front). The party's organizational structure is analyzed on the basis of pertinent documents (the statute and resolution on the organizational question) and a reconstruction (according to existing source materials) of the organizational network of the NRPJ in Croatia and data on the membership numbers in Yugoslavia and in Croatia (in comparison to membership in the Communist Party of Yugoslavia). Basic forms and an overview of the NRPJ's

activities in Croatia are also noted: theoretical discussions and disagreement with the opposition, organization, organizational forms and greater action and cooperation of the NRPJ in assembly elections.

The NRPJ's significance, as the only workers' political party of the left, communist wing in the workers' movement in Yugoslavia during the period between the wars (except for the Communist Party of Yugoslavia when it operated legally between 1919 and 1926) touched on various aspects of the further development of the Communist movement in Yugoslavia and in Croatia. The existence of such a legal party, its voice and its theoretical magazine enabled live public discussions to take place with regard to the further programmatic, organizational, and action orientation of the Yugoslav Communist movement. Significant results in the development of the Communist movement's strategy and tactics were realized, and a new relationship towards the national and agrarian question was drawn up, which was particularly significant for the development of the movement in Croatia. On the issue of organization a new structure was established for the Communist Party of Yugoslavia and NRPJ. The NRPJ's activities influenced membership growth in the Communist Party, since the most active members, raised in the NRPJ, joined the Communist Party when it ceased operating. Because of the results which were realized in the two years in which it was active (1923—1924), the NRPJ signified the beginning of a period when the Communist movement began to overcome the consequences of prohibition (isolation and sparse membership, lack of a complete network of Party organizations) and to build a new strategic orientation and a new organizational structure which began to break up the fetters of isolation in which it found itself in 1921. Because of this, the period of NRPJ's activities can be characterized as an important period in the history of illegal activities of the Communist movement in Croatia and Yugoslavia.